

رئاسة الشؤون الدينية
بالمسجد الحرام والمسجد النبوي

فارسی

فارسي

الْمَنْهَجُ لِمُرِيدِ الْعُمْرَةِ وَالْحَجِّ

راهنمای حج و عمره

نوشتۀ شیخ بزرگوار، علامه
محمد بن صالح العثیمین

ج) جمعية خدمة المحتوى الإسلامي باللغات ، ١٤٤٨ هـ

العثيمين ، محمد
المنهج لمريد العمرة والحج - فارسي. / محمد العثيمين ؛ جمعية
خدمة المحتوى الإسلامي باللغات - ط١. - الرياض ، ١٤٤٨ هـ
١٢٥ ص ؛ ..سم

رقم الإيداع: ١٤٤٨/٣٨١٠
ردمك: ٩٧٨-٦٠٣-٥١٧-٤٢١-٣

الْمَنْهَجُ لِمُرِيدِ الْعُمْرَةِ وَالْحَجِّ

راهنمای حج و عمره

نوشتۀ شیخ بزرگوار، علامه

محمد بن صالح العثیمین

غفر الله له ولوالديه وللمسلمین

راهنمای حج و عمره

مقدمه

همانا ستایش مخصوص الله است؛ او را حمد می‌گوییم، از او یاری و آمرزش می‌طلبیم و به سوی او توبه می‌کنیم و از شر نفس‌های خود و بدی‌های اعمالمان به او پناه می‌بریم. هرکه را الله هدایت کند، هیچ‌کس نمی‌تواند او را گمراه سازد، و هرکه را گمراه کند، هیچ هدایتگری برای او نخواهد بود. گواهی می‌دهم که هیچ معبودی به حق جز الله نیست؛ یگانه و بی‌همتا است، و شریکی برای او نیست. و گواهی می‌دهم که محمد بنده و فرستاده اوست. درود الله و سلامش بر او و بر آل و اصحابش و کسانی باد که تا روز قیامت به نیکی از آنان پیروی کنند، و سلام و درود بسیار بر آنان باد، اما بعد:

حج از بهترین عبادات و گرامی‌ترین طاعات است؛ زیرا یکی از ارکان اسلام است که خداوند، محمد صلی الله علیه وسلم را برای آن فرستاده و دین بنده جز با آن سامان نمی‌یابد.

و از آنجایی که عبادت باعث تقرب به الله نمی‌شود و پذیرفته نمی‌شود مگر با دو امر:

اول: اخلاص برای الله عزوجل؛ یعنی با عبادتش خواهان خشنودی الله و سرای آخرت باشد، نه ریا و خودنمایی.

دوم: پیروی از پیامبر ﷺ در گفتار و رفتار؛ و این پیروی از پیامبر ﷺ ممکن نیست مگر با شناخت سنت او. بنابراین، کسی که بخواهد واقعاً از پیامبر پیروی کند، باید سنت او را بیاموزد؛ و این یادگیری باید از اهل علمی باشد که با سنت آشنایی دارند، چه از طریق نوشتن و چه از راه آموزش شفاهی.

بر اهل علم که وارثان پیامبر ﷺ هستند و جانشین ایشان در امت هستند، واجب است که عبادت‌ها، اخلاق و روابط خود را بر اساس آنچه از سنت پیامبرشان ﷺ آموخته‌اند تنظیم کنند، و آن را به دیگران نیز برسانند و مردم را به آن دعوت کنند؛ تا هم خودشان از میراث پیامبر ﷺ - در علم، عمل، تبلیغ و دعوت - بهره‌مند شوند و هم در شمار

کسانی باشند که ایمان آوردند و کارهای شایسته انجام دادند، و یکدیگر را به حق و شکیبایی سفارش کردند.

این خلاصه‌ای است دربارهٔ مناسک حج و عمره که در [نگارش] آن بر اساس آنچه از نصوص کتاب و سنت می‌دانم پیش رفته‌ام و از الله تعالی خواهانم که آن را خالصانه برای خودش قرار دهد و برای بندگان سودمند گرداند.

مؤلف

آداب سفر

برای کسی که به سوی حج یا دیگر عبادات [از خانه و شهر خود] خارج می شود شایسته است که نیت تقرب به الله عزوجل را در همه احوال در یاد داشته باشد؛ «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَّا نَوَىٰ»، یعنی: «همانا کارها به نیت‌ها وابسته است و هر کس همان را دارد که نیت کرده است».^(۱)

و شایسته است که انسان به اخلاق نیکو آراسته باشد، مانند: بخشندگی، گشاده‌رویی، جوانمردی، صمیمیت با همراهان، کمک به آن‌ها با مال و توان جسمی، و شاد کردن دل‌هایشان. این‌ها علاوه بر انجام واجباتی است که خداوند بر او مقرر کرده و دوری از کارهای حرام.

---

(۱) روایت بخاری: کتاب بدء الوحي، باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ، به‌شماره (۱)، ومسلم: کتاب الإمارة، باب قوله ﷺ: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّةِ» وأنه يدخل فيه الغزو وغيره من الأعمال، به‌شماره (۱۹۰۷)، از حدیث عمر بن الخطاب رضي الله عنه.

و شایسته است که در هزینه کرد و تهیه وسایل سفر بخشدگی نشان دهد، و بیشتر از مقدار نیاز خود همراه داشته باشد؛ تا در صورت پیش آمدن نیازهای غیرمنتظره، دچار مشکل نشود.

و شایسته است که هنگام سفر و در سفر اذکاری را که از پیامبر ﷺ وارد شده را بگوید، از جمله:

۱- هنگامی که پای خود را بر مرکبش می گذارد، بگوید: «بسم الله». و زمانی که به طور کامل بر آن سوار شد، باید نعمت خداوند بر بندگانش را به خاطر فراهم ساختن مرکب های گوناگون یاد کند، سپس بگوید: «اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُ أَكْبَرُ، ﴿سُبْحَنَ الَّذِي سَخَّرَ لَنَا هَذَا وَمَا كُنَّا لَهُ مُقْرِنِينَ وَإِنَّا إِلَى رَبِّنَا لَمُنْقَلِبُونَ﴾ اللَّهُمَّ إِنَّا نَسْأَلُكَ فِي سَفَرِنَا هَذَا الْبِرَّ وَالتَّقْوَى، وَمِنَ الْعَمَلِ مَا تَرْضَى، اللَّهُمَّ هَوِّنْ عَلَيْنَا سَفَرَنَا هَذَا، وَاطْوِ عَنَّا بُعْدَهُ، اللَّهُمَّ أَنْتَ الصَّاحِبُ فِي السَّفَرِ، وَالْخَلِيفَةُ فِي الْأَهْلِ، اللَّهُمَّ إِنِّي أَعُوذُ بِكَ مِنْ وَعْثَاءِ السَّفَرِ وَكَآبَةِ الْمَنْظَرِ وَسُوءِ الْمُنْقَلَبِ فِي الْمَالِ وَالْأَهْلِ».

یعنی: (پاک و منزّه است کسی که این [وسیله] را در خدمت ما گماشت و [گرنه] ما خود توان این کار را نداشتیم؛ و ما به پیشگاه

پروردگارمان بازمی‌گردیم. یا الله، ما در این سفر از تو نیکی و پرهیزگاری و عملی که می‌پسندی درخواست می‌کنیم. یا الله، این سفر را بر ما آسان بگردان و دوریِ راه را برای ما کوتاه بفرما. یا الله، تو همراه و یاورم در سفر و جانشینم در خانواده‌ام هستی. یا الله، از سختی‌های سفر و دیدن مناظر غم‌انگیز و پیش‌آمدهای ناگوار در مال و خانواده و فرزند به تو پناه می‌آورم).^(۱)

۲- گفتن «الله اکبر» هنگام بالا رفتن به مکانی بلند، و گفتن «سبحان الله» هنگام پایین آمدن به مکانی فروتر.^(۲)

۳- هرگاه در محلی توقف کرد و منزل گرفت بگوید: «أَعُوذُ بِكَلِمَاتِ اللَّهِ التَّامَّاتِ مِنْ شَرِّ مَا خَلَقَ»، یعنی: «پناه می‌برم به کلمات کامل

---

(۱) روایت مسلم: کتاب الحج، باب ما يقول إذا ركب إلى سفر الحج وغيره، به شماره (۱۳۴۲)، از حدیث ابن عمر رضی الله عنهما.

(۲) روایت بخاری: کتاب الجهاد والسير، باب التسبیح إذا هبط وادیًا، به شماره (۲۹۹۳)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

الله از شر آنچه خلق نموده است».^(۱) زیرا هر کس این دعا را بگوید، هیچ آسیبی به او نخواهد رسید تا زمانی که از همان منزلی که در آن دعا را گفته، کوچ کند.

سفر زن

برای زن جایز نیست که برای حج یا مقصد دیگری به سفر برود مگر آنکه محرمی همراه او باشد، چه این سفر طولانی باشد یا کوتاه و چه زنانی همراه او باشند یا خیر و چه این زن جوان باشد یا پیر؛ به دلیل عام بودن فرموده پیامبر ﷺ: «لَا تُسَافِرُ الْمَرْأَةُ إِلَّا مَعَ ذِي مَحْرَمٍ»، یعنی: «زن سفر نمی کند مگر آنکه محرمی همراهش باشد».^(۲)

---

(۱) به روایت مسلم: کتاب الذکر والدعاء والتوبة والاستغفار، باب في التعوذ من سوء القضاء ودرك الشقاء وغيره، به شماره (۲۷۰۸) از حدیث خولة بنت حکیم رضی الله عنها.

(۲) روایت بخاری: کتاب جزاء الصيد، باب حج النساء، به شماره (۱۸۶۲)، ومسلم: کتاب الحج، باب سفر المرأة مع محرم إلى حج وغيره، به شماره (۱۳۴۱)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

حکمت (دلیل) ممنوع بودن سفر زن بدون محرم این است که زن از نظر عقل و توانایی دفاع از خود، محدودیت دارد و ممکن است طمع مردان را برانگیزد؛ بنابراین احتمال دارد فریب بخورد، یا مورد زور و اجبار قرار گیرد، یا اینکه از لحاظ دینداری ضعیف باشد و دنبال خواهش‌های نفسانی خود برود، و در نتیجه طعمه‌ای برای طمع‌کاران شود. محرم وظیفه دارد از او محافظت کند، آبرویش را حفظ نماید و از او دفاع کند؛ به همین دلیل، شرط است که محرم، بالغ و عاقل باشد؛ پس کودک نابالغ یا کسی که عقل ندارد، کفایت نمی‌کند.

محرم یعنی شوهر زن، و هر کسی که از روی قرابت یا به سبب شیرخوارگی و یا از روی پیوند سببی، ازدواج او با این زن برای همیشه حرام باشد. محارم نسبی از روی قرابت و خویشاوندی هفت تن هستند:

۱- پدران و پدربزرگان و هرچه بالاتر، چه از سوی مادر یا از سوی پدر باشد (پدر پدر و بالاتر و پدر مادر و بالاتر).

۲- فرزندان و نوه‌های پسری و دختری و هر چه پایین‌تر باشند.

۳- برادران، چه برادر تنی باشند یا برادر پدري یا برادر مادري.

۴- پسرانِ برادرها، چه پسران برادر تتی باشد یا پسران برادرِ پدری یا پسران برادرِ مادری.

۵- پسران خواهران، چه پسران خواهران تتی باشند و چه پسران خواهران پدری یا پسران خواهران مادری.

۶- عموها؛ چه تتی باشند (برادران تتی پدر باشند) یا عموی پدری (یعنی برادر پدری پدر) باشند یا عموی مادری (یعنی برادر مادری پدر).

۷- دایی ها، چه این دایی ها دایی تتی باشند (برادران تتی مادر باشند) یا برادر پدری [مادر] باشند یا برادر مادری [مادر] باشند.

محارم شیری نیز همانند محارمِ نَسَبی هستند؛ به دلیل سخن پیامبر ﷺ که می فرماید: «يَحْرُمُ مِنَ الرِّضَاعِ مَا يَحْرُمُ مِنَ النَّسَبِ»، یعنی: «آنچه با نَسَب حرام می شود، با رضاع نیز حرام می شود»^(۱).

---

(۱) روایت بخاری: کتاب الشهادات، باب الشهادة على الأنساب، به شماره (۲۶۴۵)، ومسلم: کتاب الرضاع، باب تحريم ابنة الأخ من الرضاعة، به شماره (۱۴۴۷)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

و محارم سببی (آنان که با ازدواج محرم می شود):

۱- پسران شوهر زن (پسران شوهر از زنی دیگر) و پسرانِ پسر و پسرانِ دختر او تا پایین (نوه‌ها)، چه از زنی که پیش از او بوده، یا زنی که هم اکنون نیز همسر شوهر اوست، یا کسی که بعد از او با شوهرش ازدواج کند.

۲- پدرانِ شوهر زن و اجداد او و هر چه بالا باشند، چه اجداد پدری‌اش باشند یا اجداد مادری‌اش.

۳- شوهرانِ دخترانِ (زن) و شوهرانِ دخترانِ پسرانِ (زن)، و شوهرانِ دخترانِ دخترانش و هر چه پایین‌تر باشند.

در این سه مورد به مجرد عقد، محرمیت ثابت می شود حتی اگر با مرگ یا طلاق یا فسخ از او جدا شود محرمیت این سه باقی می ماند.

۴- شوهرانِ مادران و شوهرانِ مادر بزرگ‌ها - هر چند مادر یا مادر بزرگ در هر نسلی بالاتر باشند - تنها زمانی محرم دخترانِ همسر خود یا نوه‌های او یعنی دخترانِ پسران یا دخترانِ دختران او می شوند که

با آن زن همبستر شده باشند (رابطه زناشویی برقرار کرده باشند). اگر این رابطه رخ دهد، آن مرد نسبت به دختران همسرش از شوهر قبلی یا بعدی، و همچنین نسبت به دختران پسران و دختران دختران او، محرم می‌شود، حتی اگر بعداً زن را طلاق دهد.

اما اگر فقط عقد ازدواج صورت گرفته باشد و قبل از همبستری همسرش را طلاق بدهد، محرم دختران، یا نوه‌های او (چه از پسر و چه از دختر) نخواهد بود.

* * *

نماز مسافر

دین اسلام، دین آسانی و سهولت است که در آن دشواری و مشقتی نیست و هر جا مشقتی باشد الله درهائی را برای آسانی می‌گشاید؛ الله متعال می‌فرماید:

﴿...هُوَ اجْتَبَاكُمْ وَمَا جَعَلَ عَلَيْكُمْ فِي الدِّينِ مِنْ حَرَجٍ...﴾ [الحج:

۷۸].

یعنی: (...او شما را برگزیده و در دین برای شما هیچ سختی و مشقتی قرار داده نشده است...)، و رسول الله ﷺ می‌فرماید: «الدِّينُ يُسْرٌ»، یعنی: «دین آسان است»^(۱). و علما گفته‌اند: «مشقت، آسانی را جلب می‌کند».

و چون در سفر احتمال مواجه شدن با مشقت و سختی وجود دارد، احکام آن آسان‌تر گرفته شده‌اند؛ از جمله این آسان‌گیری‌ها موارد زیر است:

۱- برای مسافر جایز است که در صورت نیافتن آب، یا اگر آبی که دارد برای خوردن و آشامیدن لازم است، تیمم کند. اما اگر گمان قوی دارد که پیش از پایان وقت فضیلت نماز (وقت برتر برای نماز خواندن) به آب خواهد رسید، بهتر است نماز را به تأخیر بیندازد تا بتواند با آب وضو بگیرد و پاک شود.

---

(۱) به روایت بخاری در: کتاب الإیمان، باب الدین یسر، به شماره (۳۹)، از حدیث ابوهریره رضی الله عنه.

۲- از احکام مشروع و مجاز برای مسافر این است که نمازهای چهار رکعتی را شکسته بخواند، یعنی آن‌ها را دو رکعتی انجام دهد، از زمانی که از شهر خود خارج می‌شود تا زمانی که به آن بازمی‌گردد، حتی اگر مدت سفر طولانی شود؛ چرا که در «صحیح بخاری» از ابن عباس رضی الله عنهما روایت شده است: «أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَقَامَ بِمَكَّةَ عَامَ الْفَتْحِ تِسْعَةَ عَشَرَ يَوْمًا يُصَلِّي رَكْعَتَيْنِ»، یعنی: «پیامبر ﷺ در سال فتح [مکه] نوزده روز در مکه ماند که در آن [نمازهای چهار رکعتی را] دو رکعت ادا می‌کرد.»^(۱) و پیامبر ﷺ بیست روز در تبوک ماند که در این مدت نماز را شکسته ادا می‌کرد.^(۲)

اما اگر مسافر پشت سر امامی که نماز را به صورت چهار رکعتی می‌خواند، نماز بخواند، باید او نیز به پیروی امام، نماز را چهار رکعت

---

(۱) روایت بخاری: أبواب تقصير الصلاة، باب ما جاء في التقصير وكم يقيم حتى يقصر، به‌شماره (۱۰۸۰)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

(۲) روایت ابوداود: تفریع صلاة السفر، باب إذا أقام بأرض العدو يقصر، به‌شماره (۱۲۳۵)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

بخواند؛ چه از ابتدای نماز به امام اقتدا کرده باشد و چه در میانه آن. بنابراین، زمانی که امام سلام داد، او باید نماز را تا چهار رکعت کامل کند. به دلیل این سخن پیامبر ﷺ: «إِنَّمَا جُعِلَ الْإِمَامُ لِيُؤْتَمَّ بِهِ، فَلَا تَخْتَلِفُوا عَلَيْهِ»، یعنی: «همانا امام برای آن [امام] شده تا به او اقتدا شود، پس با او اختلاف نکنید»^(۱). و به دلیل فرمایش کلی پیامبر ﷺ که فرمودند: «فَمَا أَدْرَكْتُمْ فَصَلُّوا، وَمَا فَاتَكُمْ فَأَتِمُّوا»، یعنی: «پس آنچه را [از نماز جماعت] درک کردید، نماز بخوانید، و آنچه از شما فوت شد، کاملش کنید»^(۲). و از ابن عباس رضی الله عنهما پرسیدند: چرا مسافر اگر به تنهایی نماز بگزارد دو رکعت، و اگر پشت سر یک مقیم نماز بخواند

---

(۱) روایت بخاری: کتاب الأذان، باب إنما جعل الإمام ليؤتم به، به شماره (۶۸۹)، و مسلم: کتاب الصلاة، باب اتمام المأموم بالإمام، به شماره (۴۱۱)، از حدیث انس رضی الله عنه.

(۲) به روایت بخاری: کتاب الأذان، باب لا یسعی إلى الصلاة ولیأت بالسکينة والوقار، به شماره (۶۳۶)، و مسلم: کتاب المساجد ومواضع الصلاة، باب استحباب إتيان الصلاة بوقار وسکينة والنهي عن إتيانها سعيًا، به شماره (۶۰۲)، از حدیث ابوهریره رضی الله عنه.

چهار رکعت می خواند؟ ایشان فرمودند: «این سنت است»^(۱). «ابن عمر رضی الله عنهما هرگاه با امام نماز می خواند، آن را چهار رکعت می خواند، و هرگاه آن را تنها می خواند، دو رکعت می گزارد. یعنی: در سفر»^(۲).

۳- از احکام مشروع برای مسافر این است که در صورت نیاز، نماز ظهر و عصر، و همچنین نماز مغرب و عشاء را با هم جمع کند؛ مانند زمانی که در حال حرکت مداوم است. در این صورت، بهتر است آنچه برای او آسان تر و راحت تر است انجام دهد، خواه جمع به صورت تقدیم (خواندن نماز دوم در وقت اول) باشد یا تأخیر (خواندن نماز اول در وقت دوم).

اما اگر مسافر نیازی به جمع بین نمازها نداشته باشد، بهتر آن است که نمازها را جداگانه و در وقت خود بخواند. ولی اگر هم آنها را با

---

(۱) به روایت امام احمد (۲۱۶/۱).

(۲) به روایت مسلم: کتاب صلاة المسافرين وقصرها، باب قصر الصلاة بمنى، به شماره (۶۹۴).

هم جمع کند، اشکالی ندارد. مثالی برای این حالت: مسافری که در مکانی توقف کرده و قصد ندارد پیش از فرا رسیدن وقت نماز دوم (مثلاً عصر یا عشاء) از آنجا حرکت کند، در این صورت بهتر است هر نماز را در وقت خودش بخواند؛ چون نیازی به جمع کردن نیست.

* * *

میقات‌ها

«میقات‌ها» مکان‌هایی هستند که پیامبر ﷺ آن‌ها را تعیین کرده‌اند تا هر کسی که قصد حج یا عمره دارد، از آنجا مُحَرَّم شود. میقات‌ها پنج مکان هستند:

اول: «ذو الحلیفة» که به آن «ایبار علی» نیز گفته می‌شود، و برخی آن را «الحساء» می‌نامند. فاصله آن تا مکه حدود ده مرحله (تقریباً ۴۰۰ کیلومتر) است. این میقات مخصوص اهل مدینه است، و همچنین برای هر کسی که از این مسیر عبور کند، حتی اگر از اهالی مدینه نباشد.

دوم: «الْجُحْفَةُ»؛ روستای قدیمی‌ای است که فاصله آن تا مکه حدود پنج مرحله (تقریباً ۲۰۰ کیلومتر) است. این روستا ویران شده، بنابراین مردم به جای آن از «رابغ» مُحَرَّم می‌شوند. این میقات مخصوص اهل شام است و همچنین برای هر کسی که از آن مسیر عبور کند، حتی اگر اهل شام نباشد.

سوم: «يَلَمْلَمَ»؛ کوه یا منطقه‌ای در سرزمین تهامه است که فاصله‌اش تا مکه حدود دو مرحله (تقریباً ۸۰ کیلومتر) راه است. این میقات مخصوص اهل یمن است و همچنین برای هر کسی که از آن مسیر عبور کند، حتی اگر اهل یمن نباشد.

چهارم: «قَرْنُ الْمَنَازِل» که به آن «السَّيْلُ» نیز گفته می‌شود. فاصله آن تا مکه حدود دو مرحله (تقریباً ۸۰ کیلومتر) است. این میقات مخصوص اهل نجد است و همچنین برای هر کسی که از آن مسیر عبور کند، حتی اگر اهل نجد نباشد.

پنجم: «ذاتِ عِرْق» که به آن «الضَّرِيَّةُ» نیز گفته می‌شود. فاصله آن تا مکه دو مرحله (تقریباً ۸۰ کیلومتر) است. این میقات مخصوص اهل

عراق است و همچنین برای هر کسی که از آن مسیر عبور کند، حتی اگر اهل عراق نباشد.

کسی که به مکه نزدیک‌تر از این میقات‌ها باشد، میقات او همان جایی است که در آن قرار دارد؛ و از همان جا مُحَرَّم می‌شود. اهل مکه نیز اگر بخواهند برای حج مُحَرَّم شوند، از خود مکه مُحَرَّم می‌شوند. اما اگر بخواهند برای عمره مُحَرَّم شوند، باید از خارج حرم (یعنی از منطقه حِل) مُحَرَّم شوند. به دلیل این سخن پیامبر ﷺ به عبدالرحمن بن ابی بکر که فرمود: «اُخْرِجْ بِأُخْتِكَ - يَعْنِي عَائِشَةَ - مِنَ الْحَرَمِ، فَلْتَهَلِّ بِعُمْرَةٍ»، یعنی: «خواهرت - یعنی عایشه - را از محدوده حرم بیرون ببر، تا از آن جا مُحَرَّم شده و عمره را آغاز کند»^(۱).

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب قول الله تعالى: ﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ﴾ [البقرة: ۱۹۷]، به شماره (۱۵۶۰)، ومسلم: کتاب الحج، باب بیان وجوه الإحرام، وأنه يجوز إفراد الحج والتمتع والقران، وجواز إدخال الحج على العمرة، ومتى يحل القارن من نسكه، به شماره (۱۲۱۱)، از حدیث عائشة رضی الله عنها.

کسی که مسیرش از سمت راست یا چپ یکی از این میقات‌ها می‌گذرد، باید هنگامی که به نزدیک‌ترین میقات نسبت به مسیر خود رسید، مُحَرَّم شود. و کسی که در هواپیما است، باید زمانی که از بالای میقات عبور می‌کند، مُحَرَّم شود؛ بنابراین باید پیش از رسیدن به میقات آماده شده و لباس احرام را بپوشد، و همین که به میقات رسید، فوراً نیت احرام کند. تأخیر در احرام جایز نیست. برخی افراد در هواپیما هستند و قصد حج یا عمره دارند، اما هنگام عبور از میقات مُحَرَّم نمی‌شوند و احرام را تا زمانی که در فرودگاه فرود می‌آیند به تأخیر می‌اندازند، و این کار جایز نیست؛ زیرا نوعی تجاوز از حدود الهی است. البته اگر کسی از میقات عبور کند در حالی که قصد حج یا عمره ندارد، ولی بعداً نیت حج یا عمره کند، در این صورت از همان جایی که نیت کرده مُحَرَّم می‌شود و گناهی بر او نیست.

کسی که از این میقات‌ها عبور می‌کند ولی قصد حج یا عمره ندارد - بلکه می‌خواهد برای دیدار با خویشاوند، تجارت، طلب علم، درمان یا هر هدف دیگری به مکه برود - بر او واجب نیست که مُحَرَّم شود؛

به استناد حدیث ابن عباس رضی الله عنهما که در آن آمده است: پیامبر ﷺ میقات‌ها را تعیین کرد، سپس فرمود: «فَهُنَّ لَهُنَّ، وَلَمَنْ أَتَى عَلَيْهِنَّ مِنْ غَيْرِ أَهْلِهِنَّ، لِمَنْ كَانَ يُرِيدُ الْحَجَّ وَالْعُمْرَةَ». «این [میقات‌ها] برای آن [شهرها] است و برای کسانی از غیر اهل این [شهرها] که قصد حج و عمره دارند و از آنجا آمده باشند [و عبور کنند]»^(۱). پس، پیامبر ﷺ حکم (احرام از میقات) را مخصوص کسی دانست که قصد حج یا عمره دارد؛ و از این سخن چنین برداشت می‌شود که کسی که قصد حج یا عمره ندارد، احرام از میقات بر او واجب نیست.

همچنین، قصد حج یا عمره برای کسی که پیش‌تر حج واجب خود را انجام داده، الزامی نیست؛ زیرا حج واجب در طول عمر تنها یک بار لازم است. چنان‌که پیامبر ﷺ فرمود: «الْحَجُّ مَرَّةً، فَمَنْ زَادَ فَهُوَ تَطَوُّعٌ». «حج تنها یک بار [واجب] است، و افزون بر آن تَطَوُّع [مستحب]

(۱) روایت بخاری: کتاب الحج، باب مهل أهل مكة للحج والعمرة، به شماره (۱۵۲۴)، ومسلم: کتاب الحج، باب مواقيت الحج والعمرة، به شماره (۱۱۸۱)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

محسوب می‌شود»^(۱). اما بهتر آن است که انسان خود را از انجام نُسکِ مستحب محروم نکند، تا پاداش آن را به دست آورد؛ زیرا در این زمان احرام بستن آسان است، و سپاس و نعمت از آن خداوند است.

***

انواع نُسک

مناسک حج سه نوع هستند: تمتع، إفراد، قران.

تمتّع: یعنی اینکه شخص در ماه‌های حج (شوال، ذی‌القعدة و دهه اول ذی‌الحجه) فقط برای عمره مُحرم شود. وقتی به مکه رسید، طواف و سعی عمره را انجام دهد و سپس موی سر خود را بتراشد یا کوتاه کند (و از احرام خارج شود). سپس در روز ترویبه، که روز هشتم ذی‌الحجه است، دوباره برای حج مُحرم شود و تمام اعمال حج را به جا آورد.

---

(۱) روایت مسلم: کتاب الحج، باب فرض الحج مرة في العمر، به شماره (۱۳۳۷)، وأحمد (۲۹۰/۱)، و لفظ حدیث از اوست، از حدیث ابوهریره رضی الله عنه.

و افراد: یعنی اینکه شخص فقط برای حج مُحَرَّم شود (نه عمره). وقتی به مکه می‌رسد، طواف قُدوم (طواف هنگام ورود) انجام می‌دهد، سپس سعی حج را به‌جا می‌آورد، اما نه موهائیش را می‌تراشد و نه کوتاه می‌کند، و از احرام خارج نمی‌شود، بلکه در حال احرام باقی می‌ماند تا زمانی که پس از سنگ زدن به ستون عقبه در روز عید قربان از احرام خارج شود. اگر هم سعی حج را تا بعد از طواف حج (طواف افاضه) به تأخیر بیندازد، اشکالی ندارد.

و «قران»: یعنی اینکه شخص به‌طور هم‌زمان برای عمره و حج مُحَرَّم شود، یا ابتدا برای عمره مُحَرَّم شود و پیش از شروع طواف آن، نیت حج را نیز به آن اضافه کند. اعمال شخص قارن (کسی که قران انجام می‌دهد) مانند اعمال مفرد (کسی که فقط حج به‌جا می‌آورد) است، با این تفاوت که قارن باید قربانی (هدی) بدهد، ولی مفرد نیازی به قربانی ندارد.

و بهترین این سه نوع (تمتع، افراد، قران) تمتع است؛ و همین را پیامبر ﷺ به یاران خود دستور داد و آن‌ها را به انجامش تشویق کرد. حتی اگر

کسی ابتدا با نیت قِران یا افراد مُحرم شده باشد، تأکید شده است که احرام خود را به عمره تغییر دهد تا به صورت تمتّع درآید، حتی اگر بعد از طواف و سعی باشد. زیرا زمانی که پیامبر ﷺ در حَجَّةالوداع طواف و سعی انجام داد و همراه با او اصحابش نیز بودند، به تمام کسانی که قربانی همراه نداشتند دستور داد که احرام خود را به عمره تغییر دهند، موهای خود را کوتاه کنند و از احرام خارج شوند، و فرمود: «لَوْلَا أَنِّي سَقْتُ الْهَدْيَ، لَفَعَلْتُ مِثْلَ الَّذِي أَمَرْتُكُمْ بِهِ»، یعنی: «اگر هدی (حیوان قربانی) را نیاورده بودم مانند کاری را انجام می دادم که شما را به آن امر کردم»^(۱).

شاید شخصی ابتدا برای عمره مُحرم شود با نیت تمتّع (یعنی عمره را به جا آورد و بعد از آن در ایام حج، برای حج مُحرم شود)، اما قبل از اینکه بتواند اعمال عمره را به پایان برساند، زمان وقوف در عرفه برسد.

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب التمتع والإقران والإفراد بالحج، به شماره (۱۵۶۸)، و مسلم: کتاب الحج، باب بیان وجوه الإحرام، به شماره (۱۲۱۶)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

در این وضعیت، باید نیت حج را به احرام خود اضافه کند و به این ترتیب قرآن انجام دهد (یعنی هم‌زمان عمره و حج). برای روشن‌تر شدن موضوع، به دو مثال اشاره می‌کنیم:

مثال اول: زنی برای عمره مُحَرَّم شده بود با نیت تمتّع به حج، اما پیش از آنکه طواف کند، دچار حیض یا نفاس شد و تا زمان رسیدن به وقت وقوف در عرفه پاک نشد. در این حالت، باید نیت حج را به احرام عمره‌اش اضافه کند و به قرآن تبدیل شود. پس در حالت احرام باقی می‌ماند و همان اعمالی را انجام می‌دهد که حاجی انجام می‌دهد، با این تفاوت که تا زمانی که پاک نشود و غسل نکند، طواف خانه کعبه و سعی بین صفا و مروه را انجام نمی‌دهد.

مثال دوم: شخصی با نیت عمره تمتّع مُحَرَّم شده است، اما مشکلی برایش پیش می‌آید که مانع ورود او به مکه پیش از روز عرفه می‌شود. در این صورت، نیت حج را به عمره‌اش اضافه می‌کند و مُحَرَّم به صورت قرآن می‌شود. بنابراین در حالت احرام باقی می‌ماند و همان اعمالی را انجام می‌دهد که حاجی انجام می‌دهد.

شخص مُحَرَّمی که هَدی بر او لازم است

شخص مُحَرَّمی که قربانی (هَدی) بر او واجب است، کسی است که حج تمتع یا قرآن انجام می‌دهد؛ اما کسی که به صورت افراد حج انجام می‌دهد، قربانی بر او واجب نیست.

مُتَمَتِّع کسی است که در ماه‌های حج (یعنی پس از ورود ماه شوال) برای عمره مُحَرَّم می‌شود و پس از انجام اعمال عمره از احرام خارج می‌گردد، سپس در همان سال برای حج مُحَرَّم می‌شود. اگر کسی پیش از آغاز ماه شوال برای عمره مُحَرَّم شده باشد، تمتع محسوب نمی‌شود و در نتیجه قربانی (هَدی) بر او واجب نیست، چه رمضان را در مکه روزه گرفته باشد یا نه؛ زیرا روزه‌داری در رمضان هیچ اثری در این حکم ندارد. معیار، زمان بستن احرام عمره است؛ اگر این احرام پیش از ماه شوال باشد، هَدی واجب نیست، اما اگر پس از ورود شوال باشد، شخص تمتع است و در صورت تحقق سایر شرایط، قربانی بر او واجب خواهد بود. اما آنچه برخی از عوام تصور می‌کنند که ملاک، روزه‌داری در رمضان است به این معنا که اگر کسی رمضان را در مکه روزه گرفته

باشد، هدی بر او واجب نیست، و اگر روزه نگرفته باشد، باید قربانی بدهد این اعتقاد نادرست است و پایه شرعی ندارد.

قارن کسی است که به طور هم‌زمان برای عمره و حج مُحرِم می‌شود، یا ابتدا برای عمره مُحرِم شده و سپس قبل از شروع طواف عمره، نیت حج را به آن اضافه می‌کند. به این صورت، اعمال عمره و حج را به‌طور هم‌زمان انجام می‌دهد.

قربانی (هدی) بر متمتع و قارن واجب نیست مگر این که این دو نفر از حاضران مسجد الحرام (یعنی اهل حرم یا کسانی که در نزدیکی مکه زندگی می‌کنند) نباشند. اگر این افراد از حاضران مسجد الحرام باشند، بر آن‌ها قربانی واجب نیست. حاضران مسجد الحرام عبارتند از اهل مکه و کسانی که در مناطقی نزدیک به مکه زندگی می‌کنند به طوری که فاصله آن‌ها با مکه به اندازه مسافتی که به عنوان سفر محسوب می‌شود نباشد، مانند اهل شرایع و مناطق مشابه. در این صورت، قربانی بر آن‌ها واجب نیست. اما کسانی که از مناطق دورتر مانند اهل جده هستند و فاصله‌شان با مکه به اندازه‌ای است که آن را سفر به حساب می‌آوریم،

باید قربانی بدهند. همچنین، اگر کسی اهل مکه باشد و به منظور کسب علم یا هر هدف دیگری به جایی خارج از مکه سفر کند و سپس برای انجام حج به مکه بازگردد و نیت تمتع کند، بر او قربانی واجب نیست؛ زیرا معیار، محل سکونت اصلی اوست و از آنجا که مکه محل سکونتش بوده، هدی بر او واجب نیست. اما اگر از مکه به جای دیگر مهاجرت کرد و سپس برای انجام تمتع به مکه بازگشت، قربانی بر او واجب خواهد بود، زیرا در این صورت او دیگر از حاضران مسجد الحرام به شمار نمی آید.

قربانی واجب بر متمتع و قارن، باید یک گوسفند باشد که به عنوان قربانی قابل قبول است، یا یک هفتم شتر، یا یک هفتم گاو. اگر شخص نتواند قربانی کند، باید سه روز در ایام حج روزه بگیرد و هفت روز دیگر پس از بازگشت به خانه اش.

این سه روز را می تواند در ایام تشریق (روزهای یازدهم، دوازدهم و سیزدهم ذی حجه) روزه بگیرد، یا قبل از آن پس از احرام عمره روزه بگیرد. اما نباید در روز عید یا روز عرفه روزه بگیرد، چون پیامبر ﷺ از

روزه گرفتن در روزهای عیدین (عید فطر و عید قربان) نهی کرده است^(۱)، و همچنین از روزه گرفتن در روز عرفه در عرفه نهی کرده است^(۲).

این سه روز را می‌تواند به صورت پیوسته یا جداگانه روزه بگیرد، ولی نباید آن‌ها را پس از ایام تشریق به تأخیر بیندازد. اما هفت روز باقی‌مانده را پس از بازگشت به خانه‌اش می‌تواند روزه بگیرد، و می‌تواند آن‌ها را پیوسته یا جداگانه روزه بگیرد.

روزهای ذبح هدی (قربانی حج) چهار روز هستند: روز عید قربان (روز دهم ذی‌حجه) و سه روز بعد از آن (یازدهم، دوازدهم و سیزدهم ذی‌حجه). اگر کسی پیش از این روزها قربانی کند، قربانی او به عنوان

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الصوم، باب صوم یوم الفطر، به شماره (۱۹۹۰)، ومسلم: کتاب الصیام، باب النهی عن صوم یوم الفطر ویوم الأضحی، به شماره (۱۱۳۷)، از حدیث عمر.

(۲) روایت ابوداود: کتاب الصوم، باب فی صوم یوم عرفة بعرفة، به شماره (۲۴۴۰)، وابن ماجه: کتاب الصیام، باب صیام یوم عرفة، به شماره (۱۷۳۲)، از حدیث ابوهریره رضی الله عنه.

هدی پذیرفته نمی‌شود، بلکه فقط به عنوان گوشت معمولی است و نمی‌تواند از آن برای هدی استفاده کند؛ زیرا پیامبر ﷺ قربانی خود را قبل از روز عید قربان ذبح نکرد. قربانی (هدی) جزء مناسک حج است، و پیامبر ﷺ فرمودند: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»، یعنی: «مناسک خود را از من بگیرید»^(۱). و در حدیث از ایشان روایت شده که فرمود: «كُلُّ أَيَّامِ التَّشْرِيقِ ذَبْحٌ»، یعنی: «همه ایام تشریق [ایام] ذبح است»^(۲). و ایام تشریق همان سه روز پس از عید است.

ذبح هدی در این روزها (روز عید و سه روز بعد از آن) هم در شب و هم در روز مجاز است، اما روز بهتر است. همچنین می‌توان قربانی را در مِنا یا مکه ذبح کرد، ولی ذبح در مِنا بهتر است. با این حال، اگر ذبح در مکه برای فقرا مفیدتر باشد و بهره‌مندی از آن در مِنا دشوار باشد، باید آنچه که مفیدتر و مناسب‌تر است، انجام شود. بنابراین، اگر کسی

(۱) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب استحباب رمي جمرة العقبة يوم النحر راكبا، و بیان قوله ﷺ: «لِتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ»، به شماره (۱۲۹۷)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

(۲) به روایت احمد (۸۲/۴) از حدیث جبیر بن مطعم رضی الله عنه.

قربانی خود را تا روز سیزدهم به تأخیر بیندازد و در مکه ذبح کند، اشکالی ندارد.

باید دانست که واجب شدن قربانی (هدی) بر کسی که قادر به انجام آن است، یا واجب شدن روزه برای کسی که نمی‌تواند قربانی انجام دهد، باری سنگین بر دوش فرد یا عذاب جسمانی بدون فایده نبوده، بلکه این امر بخشی از تکمیل مناسک حج و کامل کردن آن است. این نیز از رحمت و لطف خداوند است که برای بندگان خود دستوراتی را قرار داده که موجب کمال عبادت، نزدیکی بیشتر به پروردگار و افزایش پاداش و بالا بردن درجات آنان می‌شود.

هزینه‌های قربانی (هدی) جبران می‌شود، و سعی در این مناسک نیز مورد سپاس‌گزاری و قدردانی است. بسیاری از مردم این فایده را در نظر نمی‌گیرند و پاداش آن را حساب نمی‌کنند. به همین دلیل، برخی تلاش می‌کنند تا از واجب شدن قربانی فرار کنند و آن را به هر طریقی از بین ببرند، حتی تا جایی که برخی فقط برای اینکه قربانی ندهند حج را به‌طور افراد انجام می‌دهند (یعنی فقط حج انجام می‌دهند بدون

عمره). اما این افراد خود را از پاداش تمتع و پاداش قربانی محروم می‌کنند. باید از چنین غفلتی آگاه بود.

روش عمره

اگر شخصی قصد داشته باشد که برای عمره مُحَرَّم شود، مشروع این است که ابتدا از لباس‌های خود خارج شود، سپس مانند غسل جنابت غسل کند و خود را پاکیزه نماید. پس از آن، باید خود را با بهترین عطرهایی که می‌یابد، مانند عطر عود یا سایر عطرها بدن خود و به‌ویژه سر و ریش خود را معطر کند. ماندن بوی عطر بعد از احرام مشکلی ندارد، زیرا در صحیحین از عایشه رضی الله عنها روایت شده است که فرمودند: «كَانَ النَّبِيُّ ﷺ إِذَا أَرَادَ أَنْ يُحْرِمَ تَطَيَّبَ بِأَطْيَبِ مَا يَجِدُ، ثُمَّ أَرَى وَيَصُ الْمُسْلِمُ فِي رَأْسِهِ وَلَحْيَتِهِ بَعْدَ ذَلِكَ»، یعنی: «پیامبر ﷺ هرگاه قصد احرام می‌کردند با بهترین عطری که می‌یافتند خود را خوشبو می‌کردند سپس بعد از آن اثر براق مشک را بر سر و ریش ایشان می‌دیدم».^(۱)

---

(۱) به‌روایت بخاری: کتاب اللباس، باب الطيب في الرأس واللحية، به‌شماره (۵۹۲۳).

غسل هنگام احرام برای مردان و زنان سنت است ، حتی برای زنانی که در حال نفاس یا حیض هستند. زیرا پیامبر ﷺ به اسماء بنت عمیس زمانی که پس از زایمان دچار نفاس شده بود، دستور داد که هنگام احرام غسل کند، سپس خود را با پارچه‌ای بپوشاند و احرام ببندد^(۱).

سپس بعد از غسل و استفاده از عطر ، لباس احرام را می‌پوشد و سپس اگر در وقت فریضه است نماز فرض را به جا می‌آورد - به جز زنی که در حال حیض و نفاس است - و اگر وقت فرض نیست دو رکعت به نیت سنت وضو به جا می‌آورد و چون نماز را به پایان رساند نیت احرام کرده و می‌گوید: «لَبَّيْكَ عُمْرَةً، لَبَّيْكَ اللَّهُمَّ لَبَّيْكَ، لَبَّيْكَ لَا شَرِيكَ لَكَ لَبَّيْكَ، إِنَّ الْحَمْدَ وَالنَّعْمَةَ لَكَ وَالْمُلْكَ، لَا شَرِيكَ لَكَ»، یعنی: (گوش به فرمانم، ای الله، گوش به فرمانم، تو شریکی نداری، گوش

ومسلم: کتاب الحج، باب الطيب للمحرم عند الإحرام، به شماره (۱۱۹۰)، از حدیث عائشة رضی الله عنها.

(۱) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب حجة النبي ﷺ، به شماره (۱۲۱۸)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

به فرمانم، همانا ستایش و نعمت و سلطنت از آن تو است، و تو شریکی نداری^(۱). مرد این را با صدای بلند می گوید و زن برای گفتنش صدایش را به قدری بلند می کند که کسی که کنار اوست بشنود.

اگر فردی که می خواهد احرام ببندد، از چیزی بترسد که ممکن است او را از اتمام مناسک حج یا عمره باز دارد، بهتر است که در هنگام احرام شرط کند. او می تواند هنگام بستن احرام بگوید: «إِنْ حَبَسَنِي حَاسٍ فَمَحِلِّي حَيْثُ حَبَسْتَنِي»، یعنی: (اگر باز دارنده ای مرا باز داشت، محل حلال شدن و خارج شدن من از احرام همان جایی است که باز داشته شوم)^(۲). یعنی: اگر مانعی مانند بیماری، تأخیر، یا هر دلیل دیگری مانع از اتمام مناسک من شود، از احرام خود خارج می شوم (و لازم نیست اعمال حج یا عمره را کامل کنم)؛ زیرا پیامبر ﷺ ضُباعه

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب التلبية، به شماره (۱۵۴۹)، و مسلم: کتاب الحج،

باب التلبية وصفاتها، به شماره (۱۱۸۴)، از حدیث ابن عمر رضی الله عنهما.

(۲) به روایت نسائی: کتاب مناسک الحج، کیف يقول إذا اشترط، به شماره (۲۷۶۶)، از

حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

دختر زبیر رضی الله عنها را که بیمار بود امر کرد تا هنگام احرام شرط کند^(۱) و بگوید: «فَإِنَّ لَكَ عَلَى رَبِّكَ مَا اسْتَشَيْتَ»، یعنی: «برای تو نزد پروردگارت هر آن چیزی است که استشنا کنی»^(۲). پس هرگاه شرط بگذارد و مانعی برایش رخ دهد که او را از کامل ساختن مناسکش بازدارد، از احرام خارج می‌شود و چیزی بر عهده او نیست.

اما کسی که از بروز مانعی که او را از اتمام مناسک باز دارد نمی‌ترسد، نباید هنگام احرام شرط بگذارد؛ زیرا پیامبر ﷺ خود هنگام احرام شرط نگذاشت و نیز به همه افراد چنین دستوری نداد، بلکه فقط به ضُبَاعَه دختر زبیر رضی الله عنها اجازه داد شرط بگذارد، آن هم به‌خاطر اینکه بیمار بود.

---

(۱) به‌روایت بخاری: کتاب النکاح، باب الأکفاء فی الدین، به‌شماره (۵۰۸۹)، و مسلم: کتاب الحج، باب جواز اشتراط المحرم التحلل بعذر المرض وغیره، به‌شماره (۱۲۰۷)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها.

(۲) به‌روایت نسائی: کتاب مناسک الحج، کیف یقول إذا اشترط، به‌شماره (۲۷۶۶)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

شایسته است که شخص مُحَرِّمِ زیاد به گفتن لبیک پردازد، به ویژه هنگام تغییر حالات و زمان‌ها؛ مانند وقتی که از جای بلندی بالا می‌رود، یا به جای پست‌تری پایین می‌آید، یا وقتی شب فرا می‌رسد یا روز آغاز می‌شود. و پس از گفتن لبیک، از خداوند بخواهد که او را به خشنودی خود و به بهشت برساند، و با رحمتش او را از آتش دوزخ پناه دهد.

لبیک گفتن در عمره از زمان بستن احرام تا آغاز طواف مشروع و مستحب است، اما در حج، لبیک گفتن از زمان احرام تا زمانی مشروع است که شخص سنگ زدن ستون عقبه را در روز عید قربان (دهم ذی‌الحجه) آغاز کند.

و شایسته است که هرگاه به مکه نزدیک شد برای وارد شدن به آنجا غسل کند؛ زیرا پیامبر ﷺ هنگام ورود به مکه غسل کردند^(۱)، و چون به مسجد الحرام رسید با پای راستش وارد شده و بگوید: «بِسْمِ اللَّهِ وَالصَّلَاةِ وَالسَّلَامِ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي ذُنُوبِي، وَافْتَحْ لِي أَبْوَابَ

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب الإهلال مستقبل القبلة، به شماره (۱۵۵۳)، از حدیث ابن عمر رضی الله عنهما.

رَحْمَتِكَ، أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ، وَبِوَجْهِهِ الْكَرِيمِ، وَبِسُلْطَانِهِ الْقَدِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ»، یعنی: (به نام الله متعال، صلوات و سلام بر رسول الله، یا الله گناهانم را ببخش، و درهای رحمت خویش را به روی من باز کن، به الله متعال، و چهره کریمش، و سلطان قدیمش، از شیطان رجیم پناه می‌برم)،^(۱) سپس فرد به سمت حجر الاسود برود تا طواف را آغاز کند. اگر بتواند، حجر الاسود را با دست راست لمس کرده و آن را ببوسد. اگر امکان بوسیدن حجر نبود ولی با دست آن را لمس کرد، دست خود را می‌بوسد. اما اگر نتوانست حجر را لمس کند، به سمت آن رو کرده و با دست به آن اشاره می‌کند، ولی دست خود را نمی‌بوسد. بهتر آن است که برای رسیدن به حجر الاسود ازدحام نکند و مردم را اذیت نکند و یا خودش آزار نبیند؛ زیرا از پیامبر ﷺ روایت شده است که به عمر فرمود: «عُمَرُ، إِنَّكَ رَجُلٌ قَوِيٌّ، لَا تُزَاحِمُ عَلَى الْحَجَرِ فَتَوُدِّيَ الضَّعِيفَ، إِنَّ وَجَدْتَ خُلُوةً فَاسْتَلِمَهُ، وَإِلَّا فَاسْتَقْبَلْهُ فَهَلَّلْ وَكَبَّرْ»،

(۱) به روایت ابوداود: کتاب الصلاة، باب فيما يقوله الرجل عند دخوله المسجد، به شماره (۴۶۶)، از حدیث ابن عمرو رضی الله عنهما.

یعنی: «ای عمر! تو مردی نیرومند هستی، پس برای رسیدن به حجر، مردم را اذیت نکن. اگر خلوت بود، آن را لمس کن، وگرنه رو به آن بایست و (لا إله إلا الله) و (الله أكبر) بگو»^(۱).

و هنگام استلام حجر الاسود بگوید: «بِسْمِ اللَّهِ وَاللَّهُ أَكْبَرُ، اللَّهُمَّ إِيْمَانًا بِكَ، وَتَصْدِيقًا بِكِتَابِكَ، وَوَفَاءً بِعَهْدِكَ، وَاتِّبَاعًا لِسُنَّةِ نَبِيِّكَ مُحَمَّدٍ ﷺ»، یعنی: (یا الله از روی ایمان به تو و تصدیق کتابت و وفای به عهدت و پیروی از سنت پیامبرت محمد ﷺ)^(۲).

سپس به سمت راستش حرکت می کند و کعبه را در سمت چپ خود

---

(۱) به روایت احمد (۲۸/۱) و مؤلف رحمه الله در بازبینی دیگر کتاب گفته است که: «این روایت ضعیف است».

(۲) ابن حجر در التلخیص الحبیر (۴۷۲/۲) گفته است: من این روایت را به این شکل (با این لفظ) نیافتم. صاحب کتاب المذهب آن را از حدیث جابر نقل کرده، اما منذری و نووی جای نقل آن را سفید گذاشته اند (یعنی آن را نقل نکرده یا در صحت آن تردید داشته اند)، و ابن عساکر نیز آن را از طریق ابن ناجیه روایت کرده، ولی سند آن ضعیف است.

قرار می دهد و چون به رکن یمانی رسید بدون بوسیدن آن را لمس می کند و اگر [به سبب ازدحام] امکانش نبود برای آن عرصه را بر دیگران تنگ نمی کند. و میان رکن یمانی و حجر الاسود می گوید:

﴿...رَبَّنَا آتِنَا فِي الدُّنْيَا حَسَنَةً وَفِي الْآخِرَةِ حَسَنَةً وَقِنَا عَذَابَ النَّارِ﴾
[بقره: ۲۰۱].

یعنی: (پروردگارا! به ما در دنیا و در آخرت نیکی عطا کن و ما را از عذاب آتش دوزخ محفوظ بدار).

«اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ الْعَفْوَ وَالْعَافِيَةَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ»، یعنی: (خدایا من از تو عفو و عافیت در دنیا و آخرت را می خواهم)^(۱)، و هر بار که به حجر الاسود می رسد، «الله اکبر» می گوید، و در باقی مسیر طواف هر ذکر و دعایی که دوست دارد می خواند و قرآن قرائت می کند، «إِنَّمَا جُعِلَ الطَّوْفُ بِالْبَيْتِ، وَبِالصَّفَا وَالْمَرْوَةِ، وَرَمِي الْجِمَارِ، لِإِقَامَةِ ذِكْرِ اللَّهِ»،

(۱) روایت ابن ماجه، به شماره (۲۹۵۷).

یعنی: «همانا طواف خانه کعبه و [سعی بین] صفا و مروه و رمی جمار برای برپا داشتن ذکر الله قرار داده شده است»^(۱).

در این طواف - یعنی طوافی که فرد هنگام اولین ورود به مکه انجام می‌دهد - شایسته است که مرد دو کار را انجام دهد:

یکی از آن دو اضطباع است: از آغاز تا پایان طواف، اضطباع به این معناست که وسط ردایش را زیر بغل راستش قرار داده و دو طرف آن را بر کتف چپش می‌اندازد؛ و چون از طواف نمودن فارغ شد، ردای خود را به حالت پیش از طواف درمی‌آورد؛ چون محل اضطباع، فقط طواف است.

دومین کار: رَمَل در سه دور اول است. رَمَل یعنی سریع‌تر راه رفتن با نزدیک کردن قدم‌ها به یکدیگر. اما در چهار دور باقی‌مانده، رَمَل

---

(۱) روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب فی الرمل، به شماره (۱۸۸۸)، والترمذی: أبواب الحج، باب ما جاء کیف تُرمی الجمار، به شماره (۹۰۲)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها.

لازم نیست و فرد به صورت معمولی و عادی راه می‌رود.

پس هنگامی که هفت دور طوافش را کامل کرد به سوی مقام ابراهیم می‌رود و این آیه را می‌خواند:

﴿...وَاتَّخِذُوا مِنْ مَّقَامِ إِبْرَاهِيمَ مُصَلًّى...﴾

یعنی: (... و از مقام ابراهیم نمازگاهی قرار دهید...) [البقره: ۱۲۵].
سپس در پشت مقام ابراهیم دو رکعت می‌خواند که در رکعت اول بعد از سوره:

﴿قُلْ يَٰأَيُّهَا الْكَافِرُونَ﴾ [الکافرون: ۱]

و در رکعت دوم، سوره:

﴿قُلْ هُوَ اللَّهُ أَحَدٌ﴾ [الإخلاص: ۱]، را پس از سوره فاتحه می‌خواند.

و چون این دو رکعت را ادا کرد، به سوی حجر الاسود می‌رود و اگر
برایش امکان داشت آن را لمس می‌کند.

سپس به سوی مَسْعَى (محل سعی) می رود و چون به صفا نزدیک شد این آیه را می خواند:

﴿إِنَّ الصَّفَا وَالْمَرْوَةَ مِنْ شَعَائِرِ اللَّهِ...﴾

یعنی: (صفا و مروه از نشانه‌های [ظاهری شریعت] الله هستند...).

[بقره: ۱۵۸]. سپس بر روی صفا بالا می‌رود تا کعبه را ببیند، رو به قبله می‌ایستد و دستانش را بلند می‌کند، خدا را حمد می‌گوید و هر دعایی که بخواهد، می‌خواند. از جمله دعا‌هایی که پیامبر ﷺ در این مکان می‌خواند، این بود: «لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ، لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ، أَنْجَزَ وَعْدَهُ، وَنَصَرَ عَبْدَهُ، وَهَزَمَ الْأَحْزَابَ وَحْدَهُ»، یعنی: (معبودی به حق نیست جز الله و الله بزرگتر و برتر است، معبودی به حق نیست جز الله که واحد است و شریکی ندارد، فرمانروای و ستایش از آن اوست، زنده می‌کند و می‌میراند و او بر هر چیزی تواناست، معبودی به حق جز الله نیست، وعده‌اش را عملی ساخت و بنده‌اش را پیروز کرد و دسته‌های [کافران]

را به تنهایی شکست داد^(۱). این را سه بار تکرار می کند و بین آن دعا می کند.

سپس از صفا به سمت مروه پایین می آید و به صورت عادی راه می رود. وقتی به نشانه سبز رنگ رسید، تا جایی که توان دارد و بدون اینکه کسی را اذیت کند، با سرعت و شتاب راه می رود. زیرا از پیامبر ﷺ روایت شده است: «أَنَّهُ كَانَ يَسْعَى حَتَّى تُرَى رُكْبَتَاهُ مِنْ شِدَّةِ السَّعْيِ، يَكْوُورُ بِهِ إِزَارُهُ»، و در روایتی: «وَأَنَّ مِزْرَهُ لَيَكْوُورُ مِنْ شِدَّةِ السَّعْيِ»، یعنی: «ایشان (پیامبر ﷺ) آن قدر با شدت سعی می کرد که زانوهایش دیده می شد و از شدت حرکت، إزار (لنگ یا همان پارچه پایین تنه اش) به دورش می چرخید.» و در روایتی دیگر آمده: «و إزار او از شدت سعی به حرکت درمی آمد و می چرخید»^(۲) وقتی به دومین نشانه سبز می رسد، به حالت عادی راه رفتن بازمی گردد تا به مروه برسد. سپس بر مروه بالا

---

(۱) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب حجة النبي، به شماره (۱۲۱۸)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

(۲) به روایت امام احمد (۴۲۱/۶) از حدیث حبیبه دختر ابو تجراه رضی الله عنها.

می‌رود، رو به قبله می‌ایستد، دستانش را بالا می‌برد و همان ذکر و دعایی را می‌گوید که بر صفا گفته بود.

سپس از مروه به سمت صفا پایین می‌آید، در محل راه رفتن، آرام حرکت می‌کند، و در محل سعی (بین دو علامت سبز) با شتاب می‌رود. وقتی به صفا رسید، همان کارهایی را انجام می‌دهد که بار اول انجام داده بود. همین‌طور بین صفا و مروه رفت‌وآمد می‌کند تا هفت دور کامل شود؛ رفتن از صفا به مروه یک دور محسوب می‌شود، و برگشتن از مروه به صفا دوری دیگر است. در طول سعی، می‌تواند هر ذکری، دعایی یا قرائت قرآنی که دوست دارد انجام دهد.

وقتی که هفت دور کامل سعی را به پایان رساند، اگر مرد باشد، سر خود را می‌تراشد، و اگر زن باشد، از هر دسته گیسوانش به اندازه یک بند انگشت کوتاه می‌کند.

تراشیدن باید تمام سر را در بر بگیرد، و همچنین کوتاه کردن مو نیز باید همه نواحی سر را شامل شود. از میان این دو، تراشیدن سر از کوتاه کردن برتر است، زیرا پیامبر ﷺ سه بار برای کسانی که سر تراشیدند دعا

کرد، ولی فقط یک بار برای کسانی که موهایشان را کوتاه کردند دعا کردند. اما اگر زمان حج نزدیک باشد و رشد مجدد موی سر تا آن موقع کافی نباشد، کوتاه کردن مو برای عمره بهتر است، تا در حج، موی سر برای تراشیدن باقی بماند. دلیل این حکم، آن است که پیامبر ﷺ در حج وداع به یارانش دستور داد برای عمره، موهای خود را کوتاه کنند^(۱)؛ زیرا آنان صبح روز چهارم ذی الحجه وارد مکه شده بودند و تا زمان حج، فرصت زیادی باقی نمانده بود.^(۲)

با انجام این اعمال، عمره کامل می شود. پس ارکان عمره عبارت اند از:

احرام، طواف، سعی بین صفا و مروه، تراشیدن مو یا کوتاه کردن آن.

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب التمتع والإقرا، به شماره (۱۵۶۸)، ومسلم: کتاب الحج، باب بیان وجوه الإحرام، به شماره (۱۲۱۶)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

(۲) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب الحلق والتقصیر عند الإحلال، به شماره (۱۷۲۷)، ومسلم: کتاب الحج، باب تفضیل الحلق علی التقصیر وجواز التقصیر، به شماره (۱۳۰۱)، از حدیث ابن عمر رضی الله عنهما.

پس از انجام این مراحل، فرد به طور کامل از احرام خارج می شود و می تواند مانند دیگر افراد غیر محرم، کارهایی مثل پوشیدن لباس معمولی، استفاده از عطر، و نزدیکی با همسر و غیره را انجام دهد.

***

روش حج

اگر روز ترویبه فرا برسد - که همان روز هشتم ذی الحجه است - فرد پیش از ظهر از همان مکانی که در آن اقامت دارد برای حج احرام می بندد. هنگام احرام برای حج، همان کارهایی را انجام می دهد که هنگام احرام برای عمره انجام داده بود؛ مانند: غسل، استعمال عطر، و خواندن نماز. سپس نیت احرام حج می کند و لیکن می گوید. لیکن در حج مانند تلبیه در عمره است، با این تفاوت که این بار به جای گفتن «لَبَّيْكَ عُمْرَةً» می گوید: «لَبَّيْكَ حَجًّا». و اگر از مانعی که ممکن است او را از اتمام حج باز دارد می ترسد، شرط می گذارد و می گوید: «وَإِنْ حَبَسَنِي حَابِسٌ فَمَجَلِّي حَيْثُ حَبَسْتَنِي»، یعنی: (اگر باز دارنده ای مرا باز داشت، محل حلال شدن و خارج شدن من از احرام همان جایی است

که باز داشته شوم^(۱). و اگر ترس [از این مانع] نداشت، شرط نمی‌کند.

سپس فرد به مِنا می‌رود و در آنجا نمازهای ظهر، عصر، مغرب، عشاء و صبح را اقامه می‌کند، به صورت قصر (کوتاه‌شده) اما بدون جمع بین نمازها؛ زیرا پیامبر ﷺ در مِنا نمازها را قصر می‌خواند ولی جمع نمی‌کرد^(۲)، قصر، همان‌طور که معلوم است، یعنی نمازهای چهار رکعتی (ظهر، عصر، عشاء) را به دو رکعت خواندن. در مِنا، هم اهل مکه و هم دیگران نماز را قصر می‌خوانند، چون پیامبر ﷺ در حج وداع نماز را با مردم (از جمله اهل مکه) اقامه کرد ولی به اهل مکه دستور نداد که نماز را کامل (چهار رکعت) بخوانند. و اگر کامل خواندن نماز بر آنان واجب بود، قطعاً آن را به آن‌ها دستور می‌داد، همان‌طور که در سال فتح مکه به آنان چنین دستوری داده بود.

---

(۱) به روایت نسائی: کتاب مناسک الحج، کیف یقول إذا اشترط، به شماره (۲۷۶۶)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

(۲) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب حجة النبی ﷺ، به شماره (۱۲۱۸)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

و زمانی که خورشید روز عرفه طلوع کرد از منا به سوی عرفات می‌رود و اگر برایش امکان داشت در نمره توقف می‌کند و تا زوال آفتاب (وقت نماز ظهر) در آنجا می‌ماند و اگر ممکن نبود اشکالی ندارد؛ زیرا توقف در نمره سنت است.

وقتی خورشید از میانه آسمان گذشت و وقت نماز ظهر فرا رسید، حاجی نماز ظهر و عصر را هر کدام دو رکعتی به صورت جمع تقدیم (یعنی در وقت ظهر) با هم می‌خواند؛ همان‌گونه که پیامبر ﷺ انجام داد. این کار به این دلیل انجام می‌شود که زمان وقوف و دعا در عرفه طولانی‌تر شود و فرصت بیشتری برای عبادت فراهم گردد.

سپس پس از نماز، حاجی خود را به ذکر، دعا و تضرع به درگاه خداوند عزوجل مشغول می‌کند، و دست‌هایش را بالا برده و رو به قبله هر دعایی که دوست دارد می‌خواند، حتی اگر کوه (جبل الرحمة) پشت سر او باشد؛ چرا که سنت، رو به قبله ایستادن است، نه رو به کوه. پیامبر ﷺ نیز در روز عرفه در نزدیکی کوه ایستاد و فرمود: «وَقَفْتُ هَاهُنَا، وَعَرَفْتُ كُلَّهَا مَوْقِفٌ»، یعنی: «من اینجا ایستادم و همه عرفه موقوف (محل

توقف) است»^(۱)، «وَأَزْفَعُوا عَنْ بَطْنِ عُرْنَةَ»، یعنی: «و از بطن عُرْنَه (نام یک وادی در کنار عرفه) دوری کنید»^(۲).

بیشترین دعای پیامبر ﷺ در آن موقف بزرگ این بود که می‌فرمود:
«لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَحْدَهُ لَا شَرِيكَ لَهُ، لَهُ الْمُلْكُ وَلَهُ الْحَمْدُ، وَهُوَ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ»، یعنی: «معبود بر حقی جز الله نیست، یکتاست و شریکی ندارد؛ پادشاهی برای اوست و حمد و ستایش برای او؛ و او بر هر کاری تواناست»^(۳).

اگر حاجی احساس خستگی یا ملال کرد و خواست برای تجدید نیرو کمی با همراهانش گفت‌وگو کند - گفت‌وگوهای مفید و

---

(۱) به‌روایت ابن ماجه: كتاب المناسك، باب الموقف بعرفة، به‌شماره (۳۰۱۲)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

(۲) به‌روایت بخاری: أبواب العمرة، باب ما يقول إذا رجع من الحج أو العمرة أو الغزو، به‌شماره (۱۷۹۷)، و مسلم: كتاب الحج، باب ما يقول إذا قفل من سفر الحج وغيره، به‌شماره (۱۳۴۴)، از حدیث ابن عمر رضی الله عنهما.

(۳) المحلى (۳/۱۶۵).

سودمند- یا بخشی از کتاب‌های مفید، به‌ویژه کتاب‌هایی که درباره کرم و بخشش فراوان خداوند سخن می‌گویند، بخواند، این کار نیکو و پسندیده است؛ زیرا موجب تقویت امید به رحمت الهی در چنین روز بزرگی می‌شود. سپس دوباره به تضرع و دعا بازگردد و نهایت تلاش خود را در لحظات پایانی روز عرفه برای دعا کردن به کار گیرد؛ چرا که بهترین دعا، دعای روز عرفه است.

وقتی خورشید غروب کرد، حاجی به سمت مزدلفه حرکت می‌کند. وقتی به مزدلفه رسید، نماز مغرب و عشاء را با هم به صورت جمع (جمع تأخیر) می‌خواند. اما اگر پیش از فرا رسیدن وقت عشاء به مزدلفه برسد، ابتدا نماز مغرب را در وقت خودش می‌خواند، سپس منتظر می‌ماند تا وقت عشاء برسد و آن را نیز در وقت خودش اقامه می‌کند. این همان دیدگاهی است که من در این مسئله به آن معتقدم.

دلیل این دیدگاه، گفته‌های برخی از فقهای مذاهب است که خداوند آنان را رحمت کند؛ از جمله آنچه فقهای مذهب حنبلی در باب اوقات نماز آورده‌اند: آن‌ها گفته‌اند: خواندن نماز مغرب در وقت خودش بهتر

است، مگر در شب مزدلفه (شب جمع) برای کسی که به قصد وقوف محرم شده و پیش از غروب به مزدلفه نرسیده است؛ ولی اگر در هنگام غروب آفتاب به مزدلفه رسید، باید مغرب را در وقت خودش بخواند و آن را به تأخیر نیندازد. در شرح الإقناع آمده است: «اگر به مزدلفه رسید و وقت نماز مغرب همچنان باقی بود، نماز مغرب را به تأخیر نمی‌اندازد، بلکه همان‌جا و در وقت خودش می‌خواند؛ زیرا هیچ عذری برای تأخیر ندارد».

در مورد جمع بین نمازها نیز گفته‌اند: در مزدلفه، نمازها جمع می‌شود، و دلیل آن را چنین بیان کرده‌اند که وقت نماز مغرب صرف حرکت به سوی مزدلفه می‌شود. فقهای مالکی نیز گفته‌اند: اگر شخصی با امام در عرفه وقوف کرده و همراه او حرکت کرده باشد، در مزدلفه نمازها را به صورت جمع می‌خواند؛ اما اگر با امام نایستاده و همراه او حرکت نکرده باشد، مثلاً به تنهایی ایستاده یا دیرتر از امام حرکت کرده، در این صورت باید نماز مغرب و عشاء را هرکدام در وقت خودش بخواند. این نظر در کتاب «جواهر الإکلیل» (جلد ۱،

صفحه (۱۸۱) آمده است. ابن حزم رحمه الله در این مسئله نظر سخت گیرانه تری دارد. او گفته است:

نماز مغرب در شب مزدلفه تنها در خود مزدلفه صحیح است و حتماً باید پس از غروب شفق (یعنی سرخی بعد از غروب آفتاب که نشانه پایان وقت مغرب و آغاز وقت عشاء است) اقامه شود.^(۱) پایان نقل قول.

و در صحیح بخاری از ابن مسعود رضی الله عنه روایت شده که:

«أَنَّ أَتَى الْمُرْدَلِفَةَ حِينَ الْأَذَانِ بِالْعَتَمَةِ أَوْ قَرِيبًا مِنْ ذَلِكَ، فَأَمَرَ رَجُلًا فَأَذَّنَ وَأَقَامَ، ثُمَّ صَلَّى الْمَغْرِبَ، وَصَلَّى بَعْدَهَا رَكَعَتَيْنِ، ثُمَّ دَعَا بِعِشَائِهِ فَتَعَشَّى، ثُمَّ أَمَرَ رَجُلًا فَأَذَّنَ وَأَقَامَ، ثُمَّ صَلَّى الْعِشَاءَ رَكَعَتَيْنِ». وَفِي رِوَايَةٍ: «فَصَلَّى الصَّلَاتَيْنِ، كُلَّ صَلَاةٍ وَحْدَهَا بِأَذَانٍ وَإِقَامَةٍ، وَالْعِشَاءَ بَيْنَهُمَا»، یعنی: «پیامبر ﷺ نزدیک به اذان عشاء یا هنگام آن به مزدلفه رسید، پس به مردی دستور داد تا اذان بگوید و اقامه بگوید، سپس نماز مغرب را خواند، و پس از آن دو رکعت (سنت) خواند. سپس دستور داد شامش را بیاورند،

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب من أذن وأقام لكل واحدة منهما، به شماره (۱۶۷۵)، از حدیث عبد الله بن مسعود رضی الله عنه.

شام خورد، بعد از آن به مردی دیگر دستور داد اذان و اقامه بگوید، و سپس نماز عشاء را دو رکعت خواند.» و در روایتی دیگر آمده است: «پس دو نماز (مغرب و عشاء) را جداگانه خواند، برای هر نماز اذان و اقامه‌ای جداگانه گفتند، و بین دو نماز، شام (عشاء) خورد»^(۱).

اما اگر حاجی نیاز به جمع بین نماز مغرب و عشاء داشته باشد - مثلاً به دلیل خستگی شدید، کمبود آب، یا دلایل دیگر - اشکالی ندارد که نمازها را با هم جمع کند، حتی اگر هنوز وقت عشاء داخل نشده باشد. و اگر بیم آن رود که تا پس از نیمه شب به مزدلفه نخواهد رسید، در این صورت باید نمازهایش را همان جا که هست، بخواند، حتی اگر هنوز به مزدلفه نرسیده باشد. اما جایز نیست که نماز را تا بعد از نیمه شب به تأخیر بیندازد.

او شب را در مزدلفه می ماند، و هنگامی که سپیده صبح نمایان شد، نماز صبح را زود و در آغاز وقت آن، با اذان و اقامه می خواند. سپس به

---

(۱) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب حجة النبي ﷺ، به شماره (۱۲۱۸)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

سمت مشعر الحرام می‌رود، و در آنجا به ذکر خدا، تکبیر، و دعا می‌پردازد، و هر دعایی که دوست دارد می‌خواند تا زمانی که هوا کاملاً روشن شود، و اگر نتوانست به مشعر الحرام برود، همان‌جایی که هست دعا می‌کند؛ زیرا پیامبر ﷺ فرمود: «وَقَفْتُ هَاهُنَا وَجَمَعْتُ كُلَّهَا مَوْقِفٌ»، یعنی: «من اینجا ایستادم و همه جمع (مزدلفه) موقوف (محل ایستادن) است»^(۱). و در حال ذکر و دعا رو به قبله کرده و دستانش را بلند می‌کند.

وقتی هوا کاملاً روشن شد (یعنی روشنی صبح گسترش یافت، قبل از طلوع خورشید)، حاجی از مزدلفه به سمت منا حرکت می‌کند، و در مسیر خود، در وادی مُحَسَّر کمی با سرعت بیشتر حرکت می‌کند. وقتی به منا رسید، ابتدا به سراغ سنگ زدن به ستون عقبه می‌رود؛ که آخرین ستون و نزدیک‌ترین آن‌ها به سمت مکه است، و هفت سنگریزه به

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب الطیب عند الإحرام وما یلبس إذا أراد أن یحرم، ویترجل ویدهن، به شماره (۱۵۳۹)، و مسلم: کتاب الحج، باب الطیب للمحرم عند الإحرام، به شماره (۱۱۸۹)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها.

اندازه تقریبی هسته خرما را یکی یکی و پشت سر هم پرتاب می کند و هم زمان با هر برتاب «الله اکبر» می گوید. پس از پایان سنگ زدن به ستون: حیوان (هدی) خود را قربانی می کند؛ سپس اگر مرد است، سر خود را می تراشد؛ و اگر زن است، موهای خود را مقداری [به اندازه یک بند انگشت] کوتاه می کند و آن را نمی تراشد؛ سپس به سمت مکه پایین می رود تا طواف حج را انجام دهد؛ و سعی بین صفا و مروه را به جا آورد.

سُنّت این است که حاجی پس از سنگ زدن به ستون عقبه و تراشیدن موی سرش وقتی می خواهد برای انجام طواف به سمت مکه برود، خود را خوشبو کند (عطر بزند)؛ و دلیل این سُنّت، سخن عائشه رضی الله عنها است که گفته: **"كُنْتُ أَطِيبُ النَّبِيَّ ﷺ لِإِحْرَامِهِ قَبْلَ أَنْ يُحْرِمَ، وَلِحِلِّهِ قَبْلَ أَنْ يَطُوفَ بِالْبَيْتِ"**، یعنی: «من پیامبر ﷺ را برای احرامش پیش از آنکه احرام کند و برای هنگام خارج شدن از احرامش پیش از طواف کعبه معطر می کردم»^(۱).

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب طواف الوداع، به شماره (۱۷۵۵)، ومسلم: کتاب

سپس بعد از طواف و سعی، به مِنّا باز می‌گردد و در شب‌های یازدهم و دوازدهم در آنجا می‌ماند و در این دو روز، پس از زوال خورشید، ستون‌های سه‌گانه را سنگ می‌زند. بهتر آن است که پیاده برود، اما اگر سواره باشد، اشکالی ندارد. ابتدا ستون اولی که دورترین ستون از مکه است و به مسجد خَیَف نزدیک است را سنگ می‌زند، و هفت سنگریزه متوالی به سمت آن پرتاب می‌کند و هم‌زمان با هر پرتاب «الله اکبر» می‌گوید. سپس کمی جلوتر می‌رود و دعا می‌کند. اگر دعا کردن طولانی برایش سخت باشد، می‌تواند به دعاهایی که برایش آسان است اکتفا کند تا سنت را به جا آورده باشد.

سپس ستون وسطی را با هفت سنگریزه متوالی سنگ می‌زند، و با هر سنگریزه تکبیر می‌گوید. سپس به سمت چپ می‌رود، و در حالی که رو به قبله ایستاده و دستانش را بالا برده است، دعا می‌کند؛ اگر توانست، دعای طولانی بخواند، و اگر نه، به اندازه‌ای که برایش میسر

الحج، باب وجوب طواف الوداع وسقوطه عن الحائض، به شماره (۱۳۲۷)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

است. شایسته نیست که ایستادن برای دعا را ترک کند، زیرا این کار سنت است، و بسیاری از مردم آن را یا از روی ناآگاهی یا سهل انگاری رها می کنند. و هر چه سنت ها بیشتر ترک شوند، انجام دادن و زنده نگه داشتن آنها در میان مردم مهم تر و مؤکدتر می شود، تا مبادا فراموش شده و از بین بروند.

سپس ستون عقبه را با هفت سنگریزه متوالی سنگ می زند، و با هر سنگریزه تکبیر می گوید، سپس برمی گردد و بعد از آن دعا نمی کند.

پس از آنکه در روز دوازدهم سنگ زدن به ستون ها را به پایان رساند، اگر بخواهد می تواند شتاب کند و از منا خارج شود، و اگر بخواهد می تواند تأخیر کند و شب سیزدهم را در منا بماند و پس از زوال خورشید، ستون های سه گانه را همان گونه که پیش از این گفته شد، سنگ بزند. تأخیر کردن (و ماندن تا روز سیزدهم) بهتر است، اما واجب نیست، مگر اینکه خورشید روز دوازدهم در حالی که او هنوز در منا است غروب کند؛ در این صورت، بر او واجب است که بماند و ستون های سه گانه را پس از زوال روز سیزدهم سنگ بزند. اما اگر بدون

اختیار تا غروب خورشید در منا بماند - مثلاً سوار خودرو شود و حرکت کند اما بعلت ترافیک و شلوغی جاده‌ها نتواند قبل از غروب از منا خارج شود - در این صورت بر او تأخیر (و ماندن روز سیزدهم در منا) واجب نیست، زیرا ماندن او در منا در وقت غروب خارج از اختیار او بوده است.

هنگامی که حاجی قصد خروج از مکه به سوی کشور یا شهر خود را دارد، نباید از این شهر خارج شود مگر آن که طواف وداع انجام دهد؛ زیرا پیامبر ﷺ فرمود: «لَا يَنْفِرَنَّ أَحَدٌ حَتَّى يَكُونَ آخِرُ عَهْدِهِ بِالْبَيْتِ»، یعنی: «کسی از شما [به سوی سرزمینش] به راه نیفتد تا آنکه آخرین کارش [در مناسک، طواف] کعبه باشد»^(۱). و در روایتی آمده که رسول خدا ﷺ فرمودند: «أَمَرَ النَّاسُ أَنْ يَكُونَ آخِرُ عَهْدِهِمُ بِالْبَيْتِ، إِلَّا أَنَّهُ خُفِّفَ عَنِ الْحَائِضِ»، یعنی: «به مردم فرمان داده شده بود که آخرین

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب طواف الوداع، به شماره (۱۷۵۵)، و مسلم: کتاب الحج، باب وجوب طواف الوداع وسقوطه عن الحائض، به شماره (۱۳۲۸)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

پیوندشان، با خانه خدا باشد، جز زن حائض که بر او تخفیف داده شده است^(۱). مگر زنی که دچار عادت ماهانه یا نفاس و خونریزی پس از زایمان باشد که این دو گروه، طواف وداع ندارند؛ و نباید برای وداع نزد دروازه مسجدالحرام بایستند؛ زیرا چنین توصیه‌ای از رسول خدا ﷺ وارد نشده است.

و زمانی که قصد دارد برای سفر از مکه حرکت کند، باید طواف وداع را آخرین عمل خود در خانه خدا قرار دهد. اگر پس از طواف وداع، برای انتظار همراهان، یا بستن بار، یا خرید وسیله‌ای در مسیرش در مکه باقی بماند، اشکالی ندارد و لازم نیست طواف را دوباره انجام دهد. اما اگر قصدش تغییر زمان سفر باشد - مثلاً بخواهد در ابتدای روز سفر کند و طواف وداع انجام دهد، ولی سپس تصمیم بگیرد سفر را به

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب فضل الصلاة في مسجد مكة والمدينة، باب فضل الصلاة في مسجد مكة والمدينة، به شماره (۱۱۸۹)، ومسلم: کتاب الحج، باب لا تشد الرحال إلا إلى ثلاثة مساجد، به شماره (۱۳۹۷)، از حدیث ابوهریره رضی الله عنه.

آخر روز موكول كند - در اين صورت بايد طواف وداع را دوباره انجام دهد، تا طواف وداع واقعاً آخرين عهد او با بيت الله الحرام باشد.

* * *

زيارت مسجد نبوى

اگر حاجى بخواهد پيش از حج يا پس از آن، مسجد نبوى را زيارت كند، بايد نيتش زيارت مسجد نبوى باشد، نه زيارت قبر، چرا كه سفر به قصد عبادت و بندگى، براى زيارت قبور مشروع نيست، بلكه فقط براى سه مسجد مجاز است: مسجد الحرام، مسجد نبوى، و مسجد الاقصى؛ چنان كه در حديثى ثابت از پيامبر ﷺ آمده است: «لَا تُشَدُّ الرَّحَالُ إِلَّا إِلَى ثَلَاثَةِ مَسَاجِدَ: الْمَسْجِدِ الْحَرَامِ، وَمَسْجِدِي هَذَا، وَالْمَسْجِدِ الْأَقْصَى»، يعنى: «(بار سفر [به قصد عبادت] بسته نمى شود مگر به سوى سه مسجد: مسجد الحرام، و اين مسجد من، و مسجد الاقصى)»^(۱).

---

(۱) به روايت ابوداود: كتاب الصلاة، باب فيما يقوله الرجل عند دخوله المسجد، به شماره (۴۶۶)، از حديث عبدالله بن عمرو بن العاص رضى الله عنهما.

و چون به مسجد نبوی رسید، با پای راست وارد می شود و می گوید:

«بِسْمِ اللَّهِ وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ، اللَّهُمَّ اغْفِرْ لِي ذُنُوبِي، وَافْتَحْ لِي أَبْوَابَ رَحْمَتِكَ، أَعُوذُ بِاللَّهِ الْعَظِيمِ وَبِوَجْهِهِ الْكَرِيمِ وَبِسُلْطَانِهِ الْقَدِيمِ مِنَ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ»، یعنی: (به نام الله متعال، صلوات و سلام بر رسول الله، یا الله گناهانم را ببخش، و درهای رحمت خویش را بر روی من باز کن، به الله متعال، و چهره کریم، و سلطان قدیمش، از شیطان رجیم پناه می برم)^(۱)، سپس هر چه بخواهد نماز می گزارد.

و بهتر آن است که نماز خود را در روضه بخواند، و روضه همان فضایی است که بین منبر پیامبر ﷺ و حجره ای که قبر ایشان در آن است قرار دارد؛ زیرا آنچه میان این دو است، بنابر سخن پیامبر ﷺ، باغی از باغ های بهشت است^(۲)، پس هنگامی که نماز خواند و خواست قبر

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب فضل الصلاة في مسجد مكة والمدينة، باب فضل ما بين القبر والمنبر، به شماره (۱۱۹۶)، و مسلم: کتاب الحج، باب ما بين القبر والمنبر روضة من رياض الجنة، به شماره (۱۳۹۱)، از حدیث ابوهریره رضی الله عنه.

(۲) روایت بخاری به شماره (۶۳۵۰) و مسلم به شماره (۴۰۶).

پیامبر ﷺ را زیارت کند، باید با ادب و وقار در برابر ایشان بایستد و بگوید: «السَّلَامُ عَلَيْكَ أَيُّهَا النَّبِيُّ وَرَحْمَةُ اللَّهِ وَبَرَكَاتُهُ، اللَّهُمَّ صَلِّ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا صَلَّيْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ^(۱)، اللَّهُمَّ بَارِكْ عَلَى مُحَمَّدٍ وَعَلَى آلِ مُحَمَّدٍ، كَمَا بَارَكْتَ عَلَى إِبْرَاهِيمَ وَعَلَى آلِ إِبْرَاهِيمَ، إِنَّكَ حَمِيدٌ مَجِيدٌ، أَشْهَدُ أَنَّكَ رَسُولُ اللَّهِ حَقًّا، وَأَنَّكَ قَدْ بَلَغْتَ الرِّسَالَةَ، وَأَدَّيْتَ الْأَمَانَةَ، وَنَصَحْتَ الْأُمَّةَ، وَجَاهَدْتَ فِي اللَّهِ حَقَّ جِهَادِهِ، فَجَزَاكَ اللَّهُ عَنْ أُمَّتِكَ أَفْضَلَ مَا جَزَى نَبِيًّا عَنْ أُمَّتِهِ»، یعنی: (سلام بر تو ای پیامبر و رحمت الله و برکاتش بر تو باد. یا الله بر محمد و بر آل محمد درود ارزانی دار چنانکه بر ابراهیم و آل ابراهیم ارزانی داشتی، زیرا که تو ستوده شده و باشکوهی، بارالها بر محمد و بر آل محمد برکت ارزانی دار چنانکه ابراهیم و آل ابراهیم را با برکت نمودی،

(۱) به روایت ابوداود: کتاب الجنائز، باب في زيارة النساء القبور، به شماره (۳۲۳۶)؛ و ترمذی: کتاب الصلاة، باب ما جاء في كراهية أن يتخذ على القبر مسجداً، به شماره (۳۲۰)؛ و نسائی: کتاب الجنائز، باب التغليظ في اتخاذ السرج على القبور، به شماره (۲۰۴۳)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

همانا تو ستوده شده و باشکوهی، گواهی می‌دهم که تو به حق فرستاده الله هستی و به اینکه تو رسالت را ابلاغ کردی و امانت را ادا نمودی و برای امت خیرخواهی نمودی و در راه الله به حق جهاد نمودی پس الله تو را برای امت چنان جزا دهد، بهتر از آنچه به هر پیامبر دیگری برای امتش پاداش داده است).

سپس اندکی به سمت راست می‌رود و بر ابوبکر صدیق سلام می‌دهد و برای او رضایت خداوند را می‌طلبد (می‌گوید: رضی الله عنه). سپس باز هم کمی به سمت راست می‌رود و بر عمر بن خطاب سلام می‌دهد و برای او نیز طلب رضایت الهی می‌کند. و اگر برای ابوبکر و عمر رضی الله عنهما دعایی مناسب نیز بکند، کار پسندیده‌ای است.

و برای هیچ کس جایز نیست که با لمس کردن حجره نبوی (که قبر پیامبر ﷺ در آن قرار دارد) یا طواف کردن به دور آن، بخواهد به خداوند تقرب بجوید، و همچنین هنگام دعا کردن، نباید رو به سوی حجره بایستد، بلکه باید رو به قبله باشد؛ زیرا تقرب به خداوند تنها از راهی ممکن است که خدا و پیامبرش آن را مشروع دانسته‌اند؛ و اساس

عبادات، بر پیروی (از قرآن و سنت) است نه بر نوآوری (بدعت).

و زن جایز نیست که قبر پیامبر ﷺ یا هیچ قبر دیگری را زیارت کند؛ زیرا پیامبر ﷺ زنان زیارت کننده قبور را، و کسانی را که بر روی قبرها مسجد و چراغ بنا می کنند، لعنت کرده است^(۱)، اما زن می تواند در همان جایی که هست، بر پیامبر ﷺ درود و سلام بفرستد، و این سلام و درود به پیامبر ﷺ می رسد، هر جا که او باشد. چنان که در حدیثی از پیامبر ﷺ آمده است: «صَلُّوا عَلَيَّ فَإِنَّ صَلَاتَكُمْ تَبْلُغُنِي حَيْثُ كُنْتُ»، یعنی: «و بر من درود بفرستید که درود شما را به من می رسانند، هر جا که باشید»^(۲). و رسول الله ﷺ می فرماید: «إِنَّ لِلَّهِ تَعَالَى مَلَائِكَةً سَيَّاحِينَ فِي الْأَرْضِ، يُبَلِّغُونِي مِنْ أُمَّتِي السَّلَامَ»، یعنی: «خداوند فرشتگانی دارد که

---

(۱) به روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب زیارة القبور، به شماره (۲۰۴۲)، از حدیث ابوهریره رضی الله عنه.

(۲) به روایت نسائی: کتاب السهو، باب السلام علی النبی ﷺ، به شماره (۱۲۸۲)، از حدیث ابن مسعود رضی الله عنه.

در زمین گردش می کنند و سلام امت مرا به من می رسانند»^(۱).

و برای مرد - به طور ویژه - شایسته است که به زیارت بقیع که قبرستان مدینه است برود، و بگوید: «السَّلَامُ عَلَى أَهْلِ الدِّيَارِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ، وَإِنَّا إِنْ شَاءَ اللَّهُ بِكُمْ لِلْحَقُونِ، يَرْحَمُ اللَّهُ الْمُسْتَقْدِمِينَ مِنَّا وَمِنْكُمْ وَالْمُسْتَأْخِرِينَ، وَنَسْأَلُ اللَّهَ لَنَا وَلَكُمْ الْعَافِيَةَ»، یعنی: (سلام بر ساکنان این دیار از میان مؤمنان و ما نیز ان شاء الله به شما ملحق خواهیم شد، الله رحمت کند آنان که از ما زودتر رفته اند و آنان که دیرتر می روند، از الله برای ما و شما عافیت خواهانیم).^(۲) «اللَّهُمَّ لَا تَحْرِمْنَا أَجْرَهُمْ وَلَا تَفْتِنَّا بَعْدَهُمْ، وَاعْفِرْ لَنَا وَلَهُمْ»، یعنی: (خدایا! ما را از پاداش ایشان محروم مگردان، و پس از ایشان ما را به فتنه دچار مکن، و ما و آنان را بیامرز)^(۳).

(۱) به روایت مسلم: کتاب الجنائز، باب ما يقال عند دخول القبور والدعاء لأهلها، به شماره (۹۷۴، ۹۷۵)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها، و بریده رضی الله عنه.

(۲) به روایت ابن ماجه: کتاب ما جاء في الجنائز، باب ما جاء فيما يقال إذا دخل المقابر، به شماره (۱۵۴۶)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها.

(۳) به روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب في الرمل، به شماره (۱۸۸۸)، و ترمذی: أبواب

و اگر دوست داشت که به «کوه أُحُد» برود و به یاد بیاورد آنچه در آن غزوه بر پیامبر ﷺ و یارانش گذشت، از جهاد و آزمون و پاک‌سازی و شهادت، و سپس به شهدای آنجا سلام دهد، مانند حمزه بن عبدالمطلب رضی الله عنه، عموی پیامبر ﷺ، اشکالی ندارد؛ زیرا این کار ممکن است از جمله گردش و تأمل در زمین باشد که به آن دستور داده شده‌ایم. و خدا داناتر است.

***

نکات و فواید

اینها نکاتی هستند که به مناسک (حج و عمره) مربوط می‌شوند و دانستن و بیان آنها ضروری است:

نکته اول: در آداب حج و عمره:

الله متعال می‌فرماید:

الحج، باب ما جاء كيف ترمى الجمار، به شماره (۹۰۲)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها.

﴿الْحَجُّ أَشْهُرٌ مَّعْلُومَاتٌ فَمَنْ فَرَضَ فِيهِنَّ الْحَجَّ فَلَا رَفَثَ وَلَا فُسُوقَ وَلَا جِدَالَ فِي الْحَجِّ وَمَا تَفْعَلُوا مِنْ خَيْرٍ يَعْلَمْهُ اللَّهُ وَتَزَوَّدُوا فَإِنَّ خَيْرَ الزَّادِ التَّقْوَىٰ وَاتَّقُونِ يَا أُولِيَ الْأَلْبَابِ﴾ [بقره: ۱۹۷].

یعنی: (موسم حج در ماه‌های مشخصی است [از آغاز شوال تا دهم ذیحجه]؛ پس کسی که در این ماه‌ها حج را [بر خود] واجب گرداند، [باید بداند که] در حج، آمیزش جنسی و [ارتکاب] گناه و درگیری [و جدال، روا] نیست؛ و آنچه از کارهای نیک انجام دهید، الله آن را می‌داند؛ و [خوراک و پوشاک مورد نیاز حج را برای خود فراهم کنید و] توشه بگیرید [ولی به یاد داشته باشید که] به راستی، بهترین توشه، پرهیزگاری است؛ و ای خردمندان، از من پروا کنید).

و رسول الله ﷺ می‌فرماید: «إِنَّمَا جُعِلَ الطَّوْفُ بِالْبَيْتِ وَالصَّفَا وَالْمَرْوَةِ وَرَمِي الْجِمَارِ لِإِقَامَةِ ذِكْرِ اللَّهِ»، یعنی: «همانا طواف خانه کعبه و [سعی بین] صفا و مروه و رمی جمار برای برپا داشتن ذکر الله قرار

پس شایسته است که بنده، مناسک حج را با بزرگداشت، احترام، محبت و فروتنی در برابر پروردگار جهانیان انجام دهد؛ و آن‌ها را با آرامش، وقار و پیروی از رسول خدا ﷺ به‌جا آورد.

و شایسته است که در این مشاعر بزرگ به ذکر و تکبیر و تسبیح و حمد و استغفار مشغول باشد؛ چرا که او از لحظه‌ای که وارد احرام می‌شود تا زمانی که از آن خارج می‌گردد، در حال عبادت است. پس حج، گردشگاهی برای لهو و بازی نیست که انسان هر طور که خواست، بدون هیچ محدودیتی از آن لذت ببرد؛ همان‌گونه که از برخی افراد دیده می‌شود که وسایل لهو و موسیقی را با خود می‌آورند، چیزی که آن‌ها را از یاد خدا باز می‌دارد و به نافرمانی از خدا می‌کشاند. برخی از مردم را می‌بینی که در لهو، خنده، تمسخر دیگران و سایر کارهای

---

(۱) به‌روایت بخاری: کتاب الجنائز، باب قول النبی ﷺ: «یُعَذَّبُ الْمَيِّتُ بِكُأَةِ أَهْلِهِ عَلَيْهِ» إذا كان النوح من سنته، به‌شماره (۱۲۸۴)، و مسلم: کتاب الجنائز، باب البكاء علی المیت، به‌شماره (۹۲۳)، از حدیث اسامه بن زید رضی الله عنهما.

ناپسند زیاده‌روی می‌کنند، گویی حج برای سرگرمی و بازی مشروع شده است.

و بر حاجی و دیگران واجب است که آنچه را خداوند بر او فرض کرده، از جمله نماز جماعت در وقت خود و امر به معروف و نهی از منکر، حفظ و رعایت کند.

و شایسته است که فرد بر سود رساندن به مسلمانان و نیکی به آنان، از راه راهنمایی و یاری در هنگام نیاز، حریص باشد؛ و به ناتوانانشان رحم کند، به‌ویژه در مواضعی که جای رحمت و شفقت است، مانند هنگام ازدحام و شلوغی و موقعیت‌های مشابه. چرا که مهر ورزیدن به خلق، موجب جلب رحمت و مهر خالق است، «وَأِنَّمَا يَرْحَمُ اللَّهُ مِنَ عِبَادِهِ الرَّحْمَاءَ»، یعنی: «الله متعال تنها به بندگان رحم می‌کند که نسبت به دیگران رحم [و شفقت] داشته باشند»^(۱).

---

(۱) به‌روایت بخاری: کتاب الحج، باب ما لا یلبس المحرم من الثیاب، به‌شماره (۱۵۴۳)، و مسلم: کتاب الحج، باب ما یباح للمحرم بحج أو عمره وما لا یباح و بیان تحریم الطیب علیه، به‌شماره (۱۱۷۷)، از حدیث ابن عمر رضی الله عنهما.

و باید از رفت (سخنان یا رفتارهای جنسی)، بدکاری، نافرمانی و جدال بی‌فایده که برای یاری رساندن به حق نیست، پرهیز کند. اما جدال برای یاری دادن به حق، در جای خود واجب است. همچنین باید از تعدی و آزار رساندن به مردم دوری کند؛ پس باید از غیبت، سخن چینی، ناسزا، توهین، زد و خورد و نگاه به زنان نامحرم پرهیز کند؛ چرا که این امور هم در حال احرام و هم خارج از آن حرام‌اند، ولی در حالت احرام، حرمت آن‌ها مؤکدتر و شدیدتر است.

و باید از آنچه بسیاری از مردم انجام می‌دهند و شایسته مشاعر مقدس نیست، پرهیز کند؛ مانند اینکه برخی هنگام سنگ زدن به ستون‌ها می‌گویند: «شیطان را سنگ زدیم!» و حتی ممکن است مشعر (محل رمی) را دشنام دهند یا با کفش یا چیز دیگری بزنند؛ که این رفتارها با فروتنی و عبادت در تضاد است و با هدف واقعی سنگ زدن به ستون‌ها، که همان یاد و ذکر خداوند عزوجل است، ناسازگار می‌باشد.

نکته دوم: ممنوعات احرام:

ممنوعات احرام: چیزهایی هستند که فرد مُحَرَّم - خواه در حج باشد

یا عمره - به سبب احرام از انجام آن‌ها منع شده است. این ممنوعات به سه دسته تقسیم می‌شوند:

بخشی که بر مردان و زنان حرام است و بخشی که بر مردان حرام است نه بر زنان، و بخشی که بر زنان حرام است نه بر مردان.

اما از جمله چیزهایی که بر مردان و زنان حرام است، چنین است:

۱- نزدیکی در شرم‌گاه: این بزرگ‌ترین ممنوعات است، و اگر در حج قبل از تحلل اول انجام شود، سه پیامد به دنبال خواهد داشت:

اول: فاسد شدن حج، اما باید ادامه دهد تا حجتش به پایان برسد.

دوم: واجب بودن قضای حج در سال بعدی، حتی اگر آن حج نفل بوده باشد (حج نخستش نباشد).

سوم: قربانی کردن یک شتر در حج قضا.

۲- نگاه شهوت‌آلود و مباشرت از روی شهوت.

۳- پوشیدن دستکش.

۴- برداشتن موهای سر با تراشیدن یا به هر روش دیگر، و نیز بر اساس نظر مشهور، برداشتن مو از دیگر قسمت‌های بدن نیز از ممنوعات احرام است.

اما اگر مویی در چشم او افتاده باشد و باعث آزار شود و رفع آزار جز با کندن آن ممکن نباشد، کندن آن جایز است و چیزی (کفاره‌ای) بر او واجب نیست.

همچنین مُحَرَّم می‌تواند سر خود را با دست بخاراند؛ و اگر در این حالت مویی بدون قصد و عمد بریزد، چیزی بر او واجب نیست.

۵- گرفتن ناخن‌های دست یا پا: این کار در حالت احرام ممنوع است، مگر در حالتی که ناخن بشکند و موجب آزار شود؛ در این صورت، بریدن تنها بخش آسیب‌زنده آن اشکالی ندارد و چیزی (کفاره‌ای) بر او واجب نیست.

۶- استفاده از عطر پس از ورود به احرام، چه بر لباس، چه بر بدن یا چیز دیگر، ممنوع است. اما عطری که پیش از احرام به کار رفته، باقی‌ماندن آن پس از احرام اشکالی ندارد؛ زیرا آنچه در احرام ممنوع

است، آغاز استفاده از عطر است، نه ادامه داشتن اثر آن. همچنین مُحَرَّم نباید قهوه‌ای بنوشد که در آن زعفران وجود دارد، زیرا زعفران از جمله عطرها محسوب می‌شود، مگر اینکه طعم و بوی آن بر اثر پخت از بین رفته باشد و فقط رنگ آن باقی مانده باشد؛ که در این صورت نوشیدن آن اشکالی ندارد.

۷- شکار کردن حیوانات: منظور، حیوانات حلال گوشت و وحشی خشکی‌زی هستند، مانند آهو، خرگوش، کبوتر و ملخ. شکار این‌ها بر مُحَرَّم حرام است.

اما شکار دریایی حلال است؛ بنابراین مُحَرَّم می‌تواند ماهی را از دریا صید کند. همچنین استفاده از حیوانات اهلی مانند مرغ برای او جایز است.

و اگر ملخ‌ها در مسیر او پخش شده باشند و راه دیگری برای عبور وجود نداشته باشد، و او ناخواسته بر تعدادی از آن‌ها پا بگذارد و آن‌ها را بکشد، چیزی بر او واجب نیست؛ زیرا قصد کشتن آن‌ها را نداشته و پرهیز از آن نیز برایش ممکن نبوده است.

اما بریدن درختان، بر مُحَرَّم حرام نیست؛ زیرا احرام تأثیری در این حکم ندارد. بلکه آنچه حرام است، بریدن درخت برای کسی است که در محدوده حرم (درون مرزهای مشخص شده با نشانه‌های حرم) باشد، چه مُحَرَّم باشد و چه نباشد. بر این اساس، بریدن درخت در عرفات جایز است، زیرا عرفات خارج از محدوده حرام است؛ اما بریدن درخت در منا و مزدلفه جایز نیست، چون این دو منطقه داخل محدوده حرم قرار دارند.

و اگر در حال رفتن بود و بدون آنکه عمدی در کار باشد به درختی برخورد اشکالی ندارد و قطع درختان مرده اشکالی ندارد.

اما آنچه بر مردان حرام است و بر زنان حرام نیست، دو چیز است:

۱- پوشیدن لباس دوخته: مقصود از «لباس دوخته» این است که فرد لباسی را به شکل معمول و رایج آن بپوشد، مانند پیراهن، زیرپیراهنی، شلوار و مانند این‌ها. بنابراین، مرد مُحَرَّم اجازه ندارد این گونه لباس‌ها را به شکل عادی و رایج بپوشد. اما اگر آن‌ها را به شکلی غیر معمول بپوشد، اشکالی ندارد؛ مانند اینکه پیراهن را به عنوان رداء (پارچه روی

شانه) استفاده کند، یا عبایی را بپوشد به گونه‌ای که بالای آن را پایین و پایین آن را بالا قرار دهد، در همه این موارد اشکالی نیست. همچنین پوشیدن رداء یا ازاری که وصله‌دار یا دوخته شده باشد نیز مانعی ندارد.

و پوشیدن کمربند، ساعت مچی، عینک و گیره (یا سنجاق) برای بستن رداء، جایز است؛ زیرا در مورد این چیزها نهی‌ای از پیامبر ﷺ وارد نشده، و این‌ها در حکم مواردی نیستند که نهی درباره‌شان آمده است. بلکه پیامبر ﷺ در پاسخ به کسی که از ایشان پرسید مُحَرَّم چه چیزهایی را می‌تواند بپوشد، فرمود: «لَا يَلْبَسُ الْقَمِيصَ، وَلَا الْعَمَائِمَ، وَلَا السَّرَاوِيْلَاتِ، وَلَا الْبُرَانِسَ، وَلَا الْخِفَافَ»، یعنی: «نباید پیراهن، عمامه، شلوار، عباهای سرپوش‌دار (مانند پالتو یا لباس‌هایی با کلاه)، و کفش‌های پوشیده (مانند چکمه) را بپوشد.»^(۱) پس پاسخ پیامبر ﷺ با ذکر آنچه نباید پوشیده شود، در جواب پرسش درباره آنچه مُحَرَّم

(۱) به روایت بخاری: کتاب جزاء الصيد، باب لبس الخفين للمحرم إذا لم يجد النعلين، به شماره (۱۸۴۱)، و مسلم: کتاب الحج، باب ما يباح للمحرم بحج وعمره وما لا يباح وييان تحريم الطيب عليه، به شماره (۱۱۷۸)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

می‌تواند بپوشد، نشان‌دهنده این است که هر چیزی غیر از موارد ذکر شده، پوشیدنش برای مُحَرِّم جایز است. همچنین پیامبر ﷺ اجازه داد مُحَرِّم در صورت نیافتن نعلین (کفش‌های باز)، از خَفِّین (کفش‌های بسته‌تر) استفاده کند، زیرا به محافظت از پاهایش نیاز دارد؛ به همین قیاس، استفاده از عینک نیز جایز است، چون پوشنده آن برای محافظت از چشم‌هایش به آن نیاز دارد. فقهای مذهب حنبلی نیز - بر اساس نظر مشهور - پوشیدن انگشتر را برای مرد مُحَرِّم جایز دانسته‌اند.

و جایز است برای مُحَرِّم که شلوار بپوشد اگر ازار (پارچه زیر یا همان لنگ) یا پول خرید آن را نیابد، و نیز می‌تواند از خَفِّین (کفش‌های بسته) استفاده کند اگر از نعلین (کفش‌های باز) یا پول خرید آن‌ها محروم باشد؛ بر اساس حدیث ابن عباس رضی الله عنهما که پیامبر ﷺ در حال خطبه‌خواندن در عرفات فرمود: «فَمَنْ لَمْ يَجِدِ النَّعْلَيْنِ فَلْيَلْبَسْ الْخَفَّيْنِ، وَمَنْ لَمْ يَجِدْ إِزَارًا فَلْيَلْبَسِ السَّرَاوِيلَ»، یعنی: «کسی که نعلین نیافت خُف بپوشد و کسی که ازار نیافت، شلوار بپوشد»^(۱).

(۱) به روایت احمد (۴۰۲/۶)، و مسلم: کتاب الحج، باب استحباب رمي جمره العقبة يوم

۲- پوشاندن سر با چیزی که به آن بچسبد: مانند عمامه، چفیه، کلاه و چیزهای مشابه آن. اما چیزهایی که به سر نمی چسبند، مانند خیمه، سایه بان، سقف خودرو و مانند آن، اشکالی ندارد؛ زیرا آنچه ممنوع است، پوشاندن سر است، نه سایه گرفتن. در حدیثی از اُمّ حصین احمسیه آمده است: «حَبَجْنَا مَعَ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ حَجَّةَ الْوَدَاعِ، فَرَأَيْتُهُ حِينَ رَمَى جَمْرَةَ الْعَقَبَةِ وَأَنْصَرَفَ وَهُوَ عَلَى رَاحِلَتِهِ، وَمَعَهُ بِلَالٌ وَأُسَامَةُ، أَحَدُهُمَا يَقُودُ بِهِ رَاحِلَتَهُ، وَالْآخَرُ رَافِعٌ ثَوْبَهُ عَلَى رَأْسِ رَسُولِ اللَّهِ ﷺ يُظِلُّهُ مِنَ الشَّمْسِ»، یعنی: «همراه با پیامبر ﷺ در حجه الوداع بودیم، پس ایشان را هنگام بازگشت از سنگ زدن به ستون عقبه دیدم در حالی که بر مرکب خود بودند و بلال و اسامه با ایشان بودند و یکی مرکبشان را می برد و دیگری لباسش را بر سر پیامبر ﷺ گرفته بود تا ایشان را در سایه ای در برابر آفتاب قرار دهد». و در روایت دیگری آمده است: «يَسْتُرُهُ مِنَ الْحَرِّ، حَتَّى رَمَى جَمْرَةَ الْعَقَبَةِ»، یعنی: «ایشان را از آفتاب

النحر را کُتَبَا، و بیان قوله ﷺ: «لِتَأْخُذُوا مَتَاسِكَكُمْ»، به شماره (۱۲۹۸)، از حدیث اُمّ الحصین رضی الله عنها.

می‌پوشاند، تا آنکه ستون عقبه را سنگ زدند». به روایت احمد و مسلم^(۱). و این در روز عید و پیش از خارج شدن از احرام بوده؛ زیرا ایشان ﷺ ستون‌ها را در غیر روز عید به صورت پیاده سنگ زدند، نه سواره^(۲).

و برای محرم جایز است که وسایلش را بر روی سرش حمل کند، در صورتی که قصدش پوشاندن سر نباشد، و برای او همچنین جایز است که در آب غوص کند حتی اگر سرش با آب پوشانده شود.

و اما چیزی که بر زنان در حالت احرام حرام است ولی بر مردان حرام نیست، «نقاب» است؛ یعنی پوشاندن صورت با پارچه‌ای که برای چشم‌ها شکاف یا سوراخ دارد تا بتوانند بینند. برخی از علما گفته‌اند:

---

(۱) به روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب فی رمی الجمار، به شماره (۱۹۶۹)، از حدیث ابن عمر رضی الله عنهما.

(۲) به روایت بخاری: أبواب المحصر، باب الإطعام فی الفدیة نصف صاع، به شماره (۱۸۱۶)، و مسلم: کتاب الحج، باب جواز حلق الرأس للمحرم إذا كان به أذى، ووجوب الفدیة لحلقه، و بیان قدرها، به شماره (۱۲۰۱)، از حدیث کعب بن عجره رضی الله عنه.

زن مُحَرَّم نباید صورت خود را بپوشاند - نه با نقاب و نه با پوشش دیگری - مگر زمانی که مردان بیگانه نزدیک او عبور کنند؛ در این حالت، واجب است که صورت خود را بپوشاند، و در این پوشاندن، فدیهای (جریمه شرعی) بر او نیست، چه آن پوشش به صورتش بچسبد یا نه.

انجام دهنده ممنوعات پیشین سه حالت دارد:

حالت اول: آنکه این ممنوع را بدون عذر و نیاز انجام دهد. در این صورت او گناهکار است و باید فدیة دهد.

حالت دوم: آن است که شخص، کار ممنوع در احرام را به دلیل نیاز و ضرورت انجام دهد؛ مانند این که برای دفع سرما، که از آن بیم ضرر دارد، ناچار به پوشیدن پیراهن شود. در این حالت، انجام آن کار جایز است، ولی فدیة (جریمه شرعی) بر او واجب خواهد بود. همان گونه که برای کعب بن عُجره رضی الله عنه اتفاق افتاد: او را در حالی نزد پیامبر ﷺ آوردند که شپش از سرش بر صورتش می ریخت. پس پیامبر ﷺ به

او اجازه داد که سرش را بتراشد و فدیة بدهد.^(۱)

حالت سوم: آن است که شخص، کار ممنوع را انجام دهد در حالی که معذور است؛ مانند اینکه از روی ناآگاهی، فراموشی، در خواب، یا به اجبار باشد. در این حالت، نه گناهی بر اوست و نه فدیة‌ای بر او واجب می‌شود. زیرا خداوند متعال می‌فرماید:

﴿وَلَيْسَ عَلَيْكُمْ جُنَاحٌ فِيمَا أَخْطَأْتُمْ بِهِ، وَلَكِنْ مَّا تَعَمَّدَتْ قُلُوبُكُمْ...﴾ [احزاب: ۵].

یعنی: (در مورد آنچه [قبلاً] اشتباه کرده‌اید، گناهی بر شما نیست؛ ولی آنچه دل‌هایتان قصد آن را دارد...).

و الله متعال می‌فرماید:

﴿...رَبَّنَا لَا تُؤَاخِذْنَا إِنْ نَسِينَا أَوْ أَخْطَأْنَا...﴾ [بقره: ۲۸۶].

---

(۱) به‌روایت مسلم: کتاب‌الایمان، باب بیان قوله تعالی: به‌شماره (۱۲۶)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

یعنی: (...پروردگارا، اگر فراموش یا خطا کردیم، ما را بازخواست نکن...) پس الله متعال فرمود: «قَدْ فَعَلْتُ»، یعنی: «چنین کردم» یعنی: پذیرفتم^(۱).

و در حدیث از پیامبر ﷺ روایت شده که فرمود: «إِنَّ اللَّهَ قَدْ تَجَاوَزَ عَنْ أُمَّتِي الْخَطَأَ، وَالنِّسْيَانَ، وَمَا اسْتَكْرَهُوا عَلَيْهِ»، یعنی: «همانا الله، اشتباه، فراموشی و آنچه بر آن اجبار شوند را از امت من بخشیده است»^(۲).

این ها نصوصی است عام درباره ممنوعات احرام و غیر آن که دلالت بر رفع بازخواست از کسی است که با جهل یا فراموشی یا اجبار معذور به شمار می آید، و الله متعال درباره شکار که یکی از ممنوعات احرام

---

(۱) به روایت ابن ماجه: کتاب الطلاق، باب طلاق المکره والناسی، به شماره (۲۰۴۳)، از حدیث ابوذر غفاری رضی الله عنه.

(۲) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب صحه حج الصبی، به شماره (۱۳۳۶)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

است می‌فرماید:

﴿يَا أَيُّهَا الَّذِينَ ءَامَنُوا لَا تَقْتُلُوا الصَّيْدَ وَأَنْتُمْ حُرْمٌ وَمَنْ قَتَلَهُ مِنْكُمْ مُتَعَمِّدًا فَجَزَاءٌ مِّثْلُ مَا قَتَلَ مِنَ النَّعَمِ...﴾ [مائده: ۹۵].

یعنی: (ای کسانی که ایمان آورده‌اید، در حال احرام، شکار را نکشید؛ و هر یک از شما که به عمد آن را بکشد، باید همانند آنچه که کشته است، کفاره‌ای از چهارپایان بدهد...) پس خداوند وجوب جزا (کفاره) را به عمدی بودن شکار مقید کرده است، و «عمدی بودن» وصفی است که با عقوبت و ضمانت تناسب دارد. بنابراین، باید این وصف را در نظر گرفت و حکم را بر آن مترتب ساخت. در نتیجه، اگر کسی به صورت غیرعمدی (سهوی یا ناآگاهانه) مرتکب این عمل شود، نه کفاره‌ای بر او واجب است و نه گناهی بر او نوشته می‌شود.

اما هرگاه عذر برطرف شود یعنی: نادان آگاه شود، فراموش کار به یاد آورد، خوابیده بیدار گردد، و فرد تحت اجبار از حالت اکراه رها شود، در این صورت واجب است که فوراً از انجام کار ممنوع دست

بکشد. اگر با وجود رفع عذر، همچنان به انجام کار ممنوع ادامه دهد، گناهکار خواهد بود و فدیة بر او واجب می‌شود. مثال: اگر مردی در حالت خواب، سر خود را بپوشاند، تا وقتی که خواب است، چیزی بر او واجب نیست. اما وقتی بیدار شد، باید فوراً سرش را برهنه کند. اگر پس از بیدار شدن، با علم به لزوم کنار زدن پوشش، همچنان سرش را بپوشاند، در این صورت فدیة بر او واجب است.

و مقدار فدیة در این ممنوعاتی که بیان کردیم چنین است:

۱- در مواردی مانند تراشیدن مو، گرفتن ناخن، استفاده از عطر، لمس با شهوت، انزال بر اثر تکرار نگاه، نزدیکی بعد از تحلیل اول، نزدیکی در عمره، پوشیدن دستکش، پوشیدن لباس دوخته برای مرد، پوشاندن سر برای مرد و نقاب زدن برای زن، فدیة واجب است. فدیة در این موارد یکی از سه چیز است که فرد می‌تواند هر کدام را که بخواهد انتخاب کند: ذبح یک گوسفند، یا غذا دادن به شش نفر نیازمند، یا روزه گرفتن سه روز. این حکم بر اساس فرموده خداوند متعال درباره تراشیدن سر است که فرمود:

﴿فَمَنْ كَانَ مِنْكُمْ مَّرِيضًا أَوْ بِهِ أَذًى مِّن رَّأْسِهِ...﴾ [بقره: ۱۹۶].

یعنی: (و هر کس از شما بیمار باشد یا در سر ناراحتی ای داشته باشد...) و سایر موارد نیز به همین صورت قیاس می شود. اگر فرد ذبح گوسفند را انتخاب کند، باید یک گوسفند نر یا ماده از نوع گوسفند یا بز که در قربانی قابل قبول باشد، ذبح کند، یا می تواند معادل آن از یک هفتم شتر یا یک هفتم گاو استفاده کند. تمامی گوشت باید به فقرا داده شود و شخص هیچ چیزی از آن نمی خورد. اگر فرد غذا دادن به مساکین را انتخاب کند، باید به هر فقیر نیم صاع از آنچه که معمولاً می خورند (مثل خرما، گندم یا غیره) بدهد. اگر روزه گرفتن را انتخاب کند، باید سه روز روزه بگیرد؛ به طوری که می تواند روزها را متوالی بگیرد یا به صورت جداگانه.

۲- در مورد جریمه شکار، اگر برای شکار مشابهی وجود داشته باشد، فرد می تواند از سه گزینه انتخاب کند: یا باید مشابه آن را ذبح کرده و تمام گوشتش را بین فقرا در مکه تقسیم کند، یا باید ارزش مشابه

آن را بررسی کرده و معادل آن را به عنوان غذا برای مسکین پردازد؛ به هر مسکین نیم صاع از غذا داده شود، یا باید در ازای هر غذا دادن به مسکین یک روز روزه بگیرد.

اگر برای شکار مشابهی وجود نداشته باشد، فرد می تواند از دو گزینه انتخاب کند: یا باید ارزش شکار کشته شده را بررسی کرده و معادل آن را به عنوان غذا برای مسکین پردازد؛ به هر مسکین نیم صاع از غذا داده شود، یا باید در ازای غذا دادن برای هر مسکین یک روز روزه بگیرد.

مثال برای شکارهایی که مشابهی از نوع دام دارند، مانند کبوتر که مشابه آن گوسفند است. بنابراین، به کسی که یک کبوتر کشته است گفته می شود: تو مخیر هستی؛ اگر خواستی، یک گوسفند ذبح کن، یا می توانی ارزش یک گوسفند را محاسبه کرده و معادل آن را به عنوان غذا برای فقرا در حرم پردازی؛ به هر یک از فقرا نیم صاع بدهی، یا می توانی در ازای غذا دادن برای هر مسکین یک روز روزه بگیری.

مثال برای شکارهایی که مشابهی ندارند، مانند ملخ. بنابراین، به

کسی که ملخ را عمدی کشته است گفته می‌شود: اگر خواستی، ارزش ملخ را محاسبه کرده و معادل آن را به عنوان غذا برای فقرا در حرم پردازی؛ به هر مسکین نیم صاع بدهی، یا می‌توانی در ازای غذا دادن برای هر مسکین یک روز روزه بگیری.

۳- اگر پیش از تحلل اول در حج جماع (آمیزش جنسی) کرده باشد، یک شتر قربانی می‌کند.

نکته سوم: احرام کودک:

کودکی که به سن بلوغ نرسیده است، بر او حج واجب نیست، اما اگر حج کند، ثواب حج برای او خواهد بود و باید زمانی که به بلوغ رسید، حج را دوباره انجام دهد. همچنین، شایسته است که کسی که مسئولیت او را به عهده دارد، پدر، مادر یا دیگران او را مُحرم کنند، و ثواب این عمل به خود کودک خواهد رسید، در حالی که ولی او نیز اجر و پاداش خواهد داشت. این مسأله طبق حدیث صحیح ابن عباس رضی الله عنه است که فرمود: زنی کودک خود را به پیامبر ﷺ نشان داد و گفت: «ای پیامبر خدا، آیا این کودک می‌تواند حج کند؟» پیامبر

ﷺ پاسخ داد: «نَعَمْ، وَلَئِكَ أَجْرُ»، یعنی: «آری و برای تو اجر و پاداش است».^(۱)

و اگر کودک به سن تمیز رسیده باشد - یعنی بتواند آنچه را به او گفته می شود درک کند - در این صورت، خودش نیت احرام می کند، و ولیّ اش به او می گوید: «نیت کن احرام برای فلان کار (مثلاً حج یا عمره)» و به او دستور می دهد تا آنچه را که از اعمال حج توان انجامش را دارد، انجام دهد؛ مانند وقوف در عرفه، شب خوابیدن در منا و مزدلفه. اما در کارهایی که کودک از انجام آن ناتوان است، مانند سنگ زدن به ستون ها، ولیّ اش یا شخص دیگری با اجازه او، این اعمال را از طرف او انجام می دهد. اما در مورد طواف و سعی، اگر کودک ناتوان از انجام آن باشد، باید او را حمل کنند و در این حالت به او گفته می شود: «نیت طواف کن»، «نیت سعی کن». در چنین حالتی، حامل کودک نیز

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب بدء الوحي، باب كيف كان بدء الوحي إلى رسول الله ﷺ، به شماره (۱)، ومسلم: کتاب الإمامة، باب قوله ﷺ: «إنما الأعمال بالنية» وأنه يدخل فيه الغزو وغيره من الأعمال، به شماره (۱۹۰۷)، از حدیث عمر بن الخطاب رضی الله عنه.

می‌تواند نیت طواف و سعی برای خود داشته باشد، و کودک نیز نیت کند، در نتیجه طواف و سعی هم برای کودک حساب می‌شود و هم برای حامل او؛ زیرا هر دو نیت کرده‌اند.

و پیامبر ﷺ در این باره فرمود: «إِنَّمَا الْأَعْمَالُ بِالنِّيَّاتِ، وَإِنَّمَا لِكُلِّ امْرِئٍ مَا نَوَى»، یعنی: «همانا کارها به نیت‌ها وابسته است و هر کس همان را دارد که نیت کرده است».^(۱)

و اگر کودک به سن تمییز نرسیده باشد - یعنی هنوز توان درک نیت و مفاهیم را ندارد - در این صورت ولیّ او به جای وی نیت احرام می‌کند، و اعمالی مانند رمی جمرات را از طرف او انجام می‌دهد، و او را در مشاعر حج مانند عرفه، مزدلفه، و منا حاضر می‌سازد، و او را در طواف و سعی همراه خود می‌برد. اما در این حالت، ولیّ نمی‌تواند هم‌زمان نیت طواف و سعی برای خودش نیز بکند، چون کودک نه نیت

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب وجوب الحج وفضله، به شماره (۱۵۱۳)، و مسلم: کتاب الحج، باب الحج عن العاجز لزمانة وهرم ونحوهما أو للموت، به شماره (۱۳۳۴)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

کرده و نه عملی از خودش صادر شده؛ بلکه تمام نیت از سوی حامل (ولی) است، و از آنجا که یک عمل با دو نیت برای دو نفر صحیح نیست، این کار جایز نیست. بر خلاف حالت کودک دارای قدرت تمیز که خودش نیت کرده و نیت مستقلی دارد، چون اعمال بر اساس نیت‌ها سنجیده می‌شوند. و آنچه برایم روشن شده این است که در این حالت، ولی باید ابتدا طواف و سعی خود را جداگانه انجام دهد، و سپس طواف و سعی کودک را انجام دهد، یا این که کودک را به شخص مورد اعتمادی بسپارد تا او طواف و سعی کودک را انجام دهد.

احکام احرام کودک، مانند احکام احرام بزرگسال است؛ زیرا پیامبر ﷺ برای کودک حج را ثابت دانسته، و وقتی که حج برای او ثابت شد، احکام و لوازم آن نیز ثابت می‌شود. بر این اساس، اگر کودک پسر باشد، باید از چیزهایی که مرد بزرگسال در حالت احرام از آن‌ها دوری می‌کند، دور نگه داشته شود. و اگر دختر باشد، باید از آنچه زن بزرگسال در احرام از آن پرهیز می‌کند، باز داشته شود. با این حال، کار عمدی کودک، در حکم اشتباه (سهوی) بزرگسال است؛ بنابراین، اگر کودک

خودش یکی از ممنوعات احرام را انجام دهد، نه فدیهای بر او واجب است و نه بر ولیّ اش.

نکته چهارم: درباره نیابت در حج:

اگر حج بر شخصی واجب شود، در صورتی که خودش توانایی انجام حج را داشته باشد، واجب است که شخصاً حج را به جا آورد. اما اگر از انجام حج ناتوان باشد، ولی امید بهبودی و رفع ناتوانی وجود داشته باشد، مانند بیماری که امید به شفا دارد، در این صورت باید حج را تا زمان توانایی به تأخیر بیندازد. اگر پیش از آن که توانایی یابد از دنیا برود، از اموال به جا مانده او به نیابت از وی حج انجام می‌شود، و در این صورت گناهی بر او نیست.

اما اگر کسی که حج بر او واجب شده است دچار ناتوانی دائمی باشد که امید بهبودی در آن نیست، مانند شخص سالمند، یا بیماری که درمان‌ناپذیر است، یا کسی که توان سوار شدن بر مرکب (و امروزه وسایل نقلیه) را ندارد، در این صورت باید شخصی را وکیل بگیرد تا از طرف او حج انجام دهد. این حکم بر اساس حدیثی است که در صحیح

بخاری و مسلم از ابن عباس رضی الله عنهما روایت شده است که: أَنَّ امْرَأَةً مِنْ خَثْعَمَ قَالَتْ: يَا رَسُولَ اللَّهِ، إِنَّ فَرِيضَةَ اللَّهِ عَلَى عِبَادِهِ فِي الْحَجِّ أَذْرَكَتْ أَبِي شَيْخًا كَبِيرًا، لَا يَثْبُتُ عَلَى الرَّاحِلَةِ، أَفَأَحُجُّ عَنْهُ؟ قَالَ: «نَعَمْ»، یعنی: زنی از خثعم به رسول خدا ﷺ گفت: ای رسول خدا، حجی که خداوند بر بندگانیش فرض نموده، بر پدرم واجب شده و وی پیرمردی مسن است و توان نگه داشتن خود بر روی شتر (یا حیوان بارکش) ندارد، آیا برای او حج کنم؟ فرمود: «برای پدرت حج کن». ^(۱) و این در حج وداع بود.

و جایز است که مرد، وکیل زن باشد و زن، وکیل مرد.

و اگر کسی که به عنوان وکیل برای حج از طرف دیگری تعیین شده، خودش هنوز حج واجبش را انجام نداده است، نمی‌تواند از طرف دیگری حج کند. بلکه باید ابتدا حج را برای خودش انجام دهد. به

---

(۱) به روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب الرجل یحج عن غیره، به شماره (۱۸۱۱)، وابن ماجه: کتاب المناسک، باب الحج عن المیت، به شماره (۲۹۰۳)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

دلیل حدیث ابن عباس رضی الله عنهما که در آن آمده: **أَنَّ النَّبِيَّ ﷺ سَمِعَ رَجُلًا يَقُولُ: لَبَيْكَ عَنْ شُبْرَمَةَ قَالَ: «مَنْ شُبْرَمَةُ؟» قَالَ: أَخٌ لِي، أَوْ قَرِيبٌ لِي، قَالَ: «حَبَجْتَ عَنْ نَفْسِكَ؟» قَالَ: لَا، قَالَ: «حُجَّ عَنْ نَفْسِكَ، ثُمَّ حُجَّ عَنْ شُبْرَمَةَ»**، یعنی: رسول خدا ﷺ از مردی شنید که می گفت: لبیک عن شبرمه؛ پس فرمود: «شبرمه کیست؟». وی گفت: برادر من یا خویشاوند من است. رسول خدا ﷺ فرمودند: «آیا برای خودت حج انجام داده ای؟». وی گفت: نخیر؛ فرمود: «برای خودت حج انجام بده، سپس به نیابت از شبرمه حج کن». به روایت ابوداود و ابن ماجه.^(۱)

بهتر آن است که وکیل نام موکل خود را با صراحت به زبان بیاورد و بگوید: **«لَبَيْكَ عَنْ فُلَانٍ»** (لبیک به نیابت از فلانی) و اگر موکلش خانم بود بگوید: **«لَبَيْكَ عَنْ أُمِّ فُلَانٍ»** یا **«لَبَيْكَ عَنْ بِنْتِ فُلَانٍ»**

اگر وکیل نیت حج کرد و تنها در دل خود نیت نمود ولی نام کسی را که از طرف او حج می کند بر زبان نیاورد، اشکالی ندارد. همچنین

(۱) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب حجة النبي ﷺ، به شماره (۱۲۱۸)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

اگر نام موکل را فراموش کرد، اما در دل نیت کرد که از طرف کسی که او را وکیل کرده حج انجام دهد، حتی اگر نام او را به یاد نیاورد، کفایت می‌کند. زیرا خداوند متعال آگاه است و چیزی از او پنهان نمی‌ماند.

و بر وکیل واجب است که تقوای الله را رعایت کند و برای کامل انجام دادن نسک تلاش کند زیرا او بر انجام این کارها امین شمرده شده و باید در انجام آنچه واجب است و ترک حرام حریص باشد و تا جایی که می‌تواند مناسک را با مستحباتش کامل انجام دهد.

نکته پنجم: در مورد عوض کردن لباس احرام:

برای کسی که در حال احرام است، چه مرد باشد و چه زن، جایز است که لباس احرامی که با آن احرام بسته است را عوض کند و لباس دیگری بپوشد، به شرطی که لباس دوم از آن نوع باشد که برای محرم پوشیدن آن مجاز است. همچنین برای محرم جایز است که پس از احرام، نعلین (کفش) بپوشد، حتی اگر در هنگام عقد (نیت یا شروع) احرام پا برهنه بوده باشد.

نکته ششم: درباره محل ادای دو رکعت طواف:

برای کسی که از طواف فارغ می شود سنت است که دو رکعت نماز طواف را پشت مقام ابراهیم به جا آورد. اگر محل نزدیک به مقام وسیع باشد، این کار انجام می شود، وگرنه نماز را حتی اگر دورتر باشد می تواند بخواند. و مقام را بین خود و کعبه قرار می دهد، و در این صورت گفته می شود که او نماز را پشت مقام خوانده است و بدین گونه سنت پیامبر ﷺ را پیروی کرده است، همان طور که در حدیث جابر رضی الله عنه در توصیف حج پیامبر ﷺ آمده است که: "أَنَّهُ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جَعَلَ الْمَقَامَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ الْبَيْتِ"، یعنی: «ایشان ﷺ مقام را بین خود و کعبه قرار دادند». ^(۱)

(۱) به روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب من لم يدرك عرفة، به شماره (۱۹۴۹)، و ترمذی أبواب الحج، باب ما جاء فيمن أدرك الإمام بجمع فقد أدرك الحج، به شماره (۸۸۹)، و نسائی: کتاب مناسک الحج، باب فرض الوقوف بعرفة، به شماره (۳۰۱۶)، وابن ماجه: کتاب المناسک، باب من أتى عرفة قبل الفجر ليلة جمع، به شماره (۳۰۱۵)، از حدیث عبد الرحمن ابن یعمر رضی الله عنه.

نکته هفتم: در مورد پیوستگی (موالات) در سعی و فاصله میان سعی و طواف:

بهتر است که سعی به طور پیوسته پس از طواف انجام شود. اما اگر فاصله زیادی بین طواف و سعی بیفتد، اشکالی ندارد، مانند اینکه شخص در ابتدای روز طواف کند و در انتهای روز سعی انجام دهد، یا شب طواف کند و سپس در روز سعی کند. همچنین برای کسی که در سعی خسته شده است، جایز است که بنشیند و استراحت کند و سپس سعی خود را ادامه دهد، چه پیاده و چه با استفاده از وسیله‌ای مانند ویلچر یا شبیه آن.

و اگر در حال سعی بود و نماز اقامه شد، به نماز می‌ایستد و چون سلام گفته شد سعی خود را از همان جایی که پیش از اقامه نماز به آن رسیده بود ادامه می‌دهد.

همچنین اگر در حین طواف نماز برقرار شود یا اگر جنازه‌ای برسد، باید نماز را به جا آورد. پس از اتمام نماز، طواف خود را از همان مکانی که قبل از نماز به آن رسیده بود، ادامه دهد و نیازی به تکرار دوری که

قطع کرده ندارد. از دیدگاه من این نظر صحیح‌تر است، زیرا اگر قطع شدن برای نماز معاف باشد، دلیلی برای باطل شدن دور اول وجود ندارد.

نکته هشتم: درباره شک در تعداد دورهای طواف یا

سعی:

اگر طواف‌کننده در تعداد طواف‌ها شک کند، در صورتی که او کسی باشد که همیشه دچار شک می‌شود، مانند کسانی که وسواس دارند، نباید به این شک توجه کند. اما اگر کسی است که زیاد دچار شک نمی‌شود و شک او بعد از اتمام طواف باشد، باز هم نباید به این شک توجه کند، مگر اینکه یقین کند که طواف او ناقص بوده و در این صورت باید آنچه کم بوده را جبران کند. اگر شک در حین طواف باشد، مثلاً شک کند که آیا دوری که در آن است سوم است یا چهارم، در این صورت اگر یکی از دو احتمال برای او ترجیح داشته باشد، باید بر اساس آن عمل کند. اگر هیچ کدام از دو احتمال برای او روشن نشود، باید بر اساس یقین خود که همان عدد کمتر است، عمل کند.

در مثال ذکر شده، اگر برای او احتمال سه تا ترجیح داشته باشد، باید آن را سه تا حساب کرده و چهار دور دیگر را انجام دهد. اگر احتمال چهار تا برای او ترجیح داشته باشد، باید آن را چهار تا حساب کرده و سه دور را انجام دهد. اما اگر هیچ کدام از دو احتمال برای او ترجیح نداشته باشد، باید آن را سه تا حساب کند، زیرا یقین او سه است و سپس چهار دور را به طور کامل انجام دهد.

حکم شک در تعداد دورهای سعی نیز در همه نمونه‌هایی که ذکر شد مانند شک در تعداد دورهای طواف است.

نکته نهم: درباره وقوف در عرفه:

قبلاً ذکر شد که بهترین کار برای حاجی این است که در روز هشتم ذی‌الحجه احرام حج ببندد، سپس به سمت منا برود و بقیه روز را در آنجا بماند و شب نهم را در منا بگذراند، سپس صبح روز نهم به سمت عرفات حرکت کند. این روش از نظر فضیلت بهترین است. اما اگر حاجی مستقیماً به عرفات برود بدون اینکه قبل از آن به منا برود، او کاری که بهتر بوده را ترک کرده است، اما گناهی ندارد.

و بر کسی که در عرفه وقوف کرده واجب است که نسبت به حدود عرفه مطمئن شود، زیرا برخی از جاجیان خارج از حدود عرفه می ایستند؛ و این یا از روی جهل است یا تقلید از دیگران، و کسانی که خارج از حدود عرفه ایستاده اند حج ندارند؛ زیرا در عرفه وقوف نکرده اند، و پیامبر ﷺ فرموده اند: «الْحَجُّ عَرَفَةٌ»، یعنی: «حج یعنی عرفه».^(۱)

و در هر جایی از عرفه که وقوف کند درست است؛ زیرا پیامبر ﷺ فرمودند: «وَقَفْتُ هَاهُنَا، وَعَرَفَةُ كُلُّهَا مَوْقِفٌ»، یعنی: «من اینجا ایستادم و همه عرفه موقف (محل توقف) است».^(۲)

و برای کسی که در عرفات ایستاده است جایز نیست که تا غروب خورشید روز عرفه از حدود آن خارج شود؛ زیرا پیامبر ﷺ تا غروب در عرفات ایستاد و فرمود: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»، یعنی: «مناسک خود را

(۱) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب ما جاء أن عرفة كلها موقف، به شماره (۱۲۱۸)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

(۲) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب استحباب رمي جمرة العقبة يوم النحر راكبا، و بیان قوله ﷺ: «لِتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ»، به شماره (۱۲۹۷)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

زمان ایستادن در عرفات تا طلوع فجر روز عید قربان ادامه دارد. بنابراین، هر کسی که طلوع فجر روز عید را ببیند و در عرفات نایستاده باشد، حج را از دست داده است. اگر شخص در ابتدای احرام شرط کرده و گفته باشد: «إِنْ حَبَسَنِي حَابِسٌ فَمَحِلِّي حَيْثُ حَبَسْتَنِي»، یعنی: (اگر باز دارنده ای مرا باز داشت، محل حلال شدن و خارج شدن من از احرام همان جایی است که باز داشته شوم)^(۲)، از احرام خارج می شود و هیچ چیزی (یعنی کفاره) بر او نیست، اما اگر در ابتدای احرام شرط نکرده باشد، و وقوف در عرفه را از دست بدهد، برای انجام عمره از احرام حج خارج می شود (و برای عمره احرام می بندد)، به این صورت که به خانه خدا می رود، طواف می کند، سعی می کند و سر خود را

---

(۱) به روایت نسائی: کتاب مناسک الحج، کیف یقول إذا اشترط، به شماره (۲۷۶۶)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

(۲) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب استحباب رمي جمرة العقبة يوم النحر راكباً، و بیان قوله ﷺ: «لَتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ»، به شماره (۱۲۹۷)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

می تراشد. اگر همراه خود قربانی داشته باشد، آن را ذبح می کند. سپس در سال آینده حج خود را قضا می کند و قربانی می دهد. اگر قربانی نداشته باشد، باید ده روز روزه بگیرد؛ سه روز در ایام حج و هفت روز پس از بازگشت به خانه اش.

نکته دهم: درباره بیرون آمدن از مزدلفه:

برای فرد قوی و توانمند جایز نیست که از مشعر الحرام (مزدلفه) حرکت کند تا زمانی که نماز صبح روز عید قربان را بخواند؛ زیرا پیامبر ﷺ شب عید قربان را در مزدلفه گذراند و از آنجا حرکت نکرد تا اینکه نماز صبح را خواند. و فرمود: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»، یعنی: «مناسک خود را از من بگیرید».^(۱)

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب من قدم ضعفة أهله ليل، فيقفون بالمزدلفة، ويدعون، ويقدم إذا غاب القمر، به شماره (۱۶۸۰)، و مسلم: کتاب الحج، باب استحباب تقديم دفع الضعفة من النساء وغيرهن من مزدلفة إلى منى في أواخر الليل قبل زحمة الناس، واستحباب المكث لغيرهم حتى يصلوا الصبح بمزدلفة، به شماره (۱۲۹۰)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها.

و در «صحیح مسلم» از عایشه رضی الله عنها روایت است که فرمودند: «سُودَه از رسول خدا ﷺ در شب مزدلفه اجازه خواست که پیش از او حرکت کند، و قبل از ازدحام مردم به راه بیفتد؛ و او زنی کُند و سنگین حرکت بود. پس پیامبر ﷺ به او اجازه داد، و او پیش از حرکت پیامبر خارج شد. اما ما را نگاه داشت تا صبح فرا رسید، سپس با حرکت پیامبر ﷺ ما نیز حرکت کردیم».^(۱)

و در روایت دیگری آمده است: «دوست داشتم که من هم همانند سُودَه از رسول الله ﷺ اجازه گرفته بودم و صبح را در منا نماز می گزاردم و ستون را پیش از آمدن مردم سنگ می زدم».^(۲)

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب من قدم صَعَفَةَ أَهْلِهِ بَلِيلٍ، فَيَقْفُونَ بِالْمَزْدَلِفَةِ، وَيَدْعُونَ، وَيُقَدَّمُ إِذَا غَابَ الْقَمَرُ، به شماره (۱۶۸۱)، و مسلم: کتاب الحج، باب استحباب تقديم دفع الضعفة من النساء وغيرهن من مزدلفة إلى منى في أواخر الليل قبل زحمة الناس، واستحباب المكث لغيرهم حتى يصلوا الصبح بمزدلفة، به شماره (۱۲۹۰)، از حدیث ام المؤمنین عایشه رضی الله عنها.

(۲) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب من قدم صَعَفَةَ أَهْلِهِ بَلِيلٍ، فَيَقْفُونَ بِالْمَزْدَلِفَةِ، وَيَدْعُونَ، وَيُقَدَّمُ إِذَا غَابَ الْقَمَرُ، به شماره (۱۶۷۹)، و مسلم: کتاب الحج، باب استحباب

اما فرد ناتوان که ازدحام و شلوغی مردم هنگام سنگ زدن به ستون‌ها برای او سختی و دشواری ایجاد می‌کند، جایز است که پیش از فجر، زمانی که ماه پنهان شود (یعنی در اواخر شب)، از مزدلفه حرکت کند و پیش از ازدحام مردم، ستون را سنگ بزند. در صحیح مسلم از اسماء رضی الله عنها روایت شده است: «او منتظر ناپدید شدن ماه بود و از غلامش می‌پرسید: آیا ماه غروب کرده است؟ و وقتی او گفت: بله، گفت: مرا ببر. راوی می‌گوید: پس حرکت کردند تا این که ستون را سنگ زد، سپس نماز صبح را در محل اقامت خود خواند. به او گفتم: ای بانو، تازه به وقت آخر شب رسیده‌ایم. او گفت: نه، ای پسر! همانا پیامبر ﷺ به زنان اجازه داده است».^(۱)

تقديم دفع الضعفة من النساء وغيرهن من مزدلفة إلى منى في أواخر الليل قبل زحمة الناس، واستحباب المكث لغيرهم حتى يصلوا الصبح بمزدلفة، به شماره (۱۲۹۱)، از حدیث أسماء دختر ابوبکر صدیق رضی الله عنهما.

(۱) به روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب التعجیل من جمع، به شماره (۱۹۴۰)، و ترمذی: کتاب الحج، باب ما جاء في تقديم الضعفة من جمع بليل، به شماره (۸۹۳)، و نسائی: کتاب مناسک الحج، باب النهي عن رمي جمره العقبة قبل طلوع الشمس، به شماره (۳۰۶۴)،

و هر کس از خویشاوندان [یا همراهان] افراد ناتوانی باشد که به آنان اجازه داده شده است پیش از فجر از مزدلفه حرکت کنند، او نیز می‌تواند همراه آنان پیش از فجر حرکت کند؛ چراکه پیامبر ﷺ عبدالله بن عباس رضی الله عنهما را شبانه همراه با افراد ناتوان خانواده خود از مزدلفه فرستاد. اگر او نیز فردی ناتوان باشد، هنگامی که به منا رسید، ستون را همراه آنان سنگ می‌زند؛ زیرا توانایی ازدحام و شلوغی جمعیت را ندارد. اما اگر او توانایی تحمل ازدحام و شلوغی را داشته باشد، باید سنگ زدن به ستون را تا زمانی که خورشید طلوع کند به تأخیر بیندازد؛ به دلیل حدیث ابن عباس رضی الله عنهما که فرمود: **بَعَثَنَا رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أُغَيْلِمَةَ بَنِي عَبْدِ الْمُطَّلِبِ عَلَى حُمْرَاتٍ لَنَا مِنْ جَمْعٍ، فَجَعَلَ يُلَطِّخُ أَفْخَاذَنَا وَيَقُولُ: «أُبَيِّنِي لَا تَرْمُوا الْجَمْرَةَ، حَتَّى تَطْلُعَ الشَّمْسُ»**، یعنی: «رسول خدا ﷺ ما نوجوانان بنی عبدالمطلب را که بر الاغ‌های کوچک مان سوار بودیم، شبانه از مشعر (مزدلفه) فرستاد. ایشان

وابن ماجه: كتاب المناسك، باب من تقدم من جمع إلى منى لرمي الجمار، به شماره (۳۰۲۵)، وابن حبان در صحيح (۳۸۶۹)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

با دستان خود به ران‌های ما می‌زد و می‌فرمود: «پسرکانم! ستون را سنگ
نزنید تا خورشید طلوع کند.» به روایت پنج نفر و ترمذی و ابن حبان
آن را صحیح دانسته‌اند.^(۱)

پس نتیجه این که: حرکت از مزدلفه و رمی جمره عقبه در روز عید
قربان به شکل زیر انجام می‌گیرد:

اول: کسی که نیرومند است و همراه خود فرد ناتوانی ندارد، نباید
پیش از نماز صبح از مزدلفه حرکت کند، و نباید ستون عقبه را پیش از
طلوع خورشید سنگ بزند؛ زیرا این همان کاری است که پیامبر ﷺ
انجام داد، و ایشان می‌فرمود: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»، یعنی: «مناسک
خود را از پیاموزید».^(۲)

---

(۱) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب استحباب رمي جمره العقبة يوم النحر راكباً، وبيان
قوله ﷺ: «لَتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ»، به شماره (۱۲۹۷)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

(۲) شیخ ما، مؤلف (رحمه الله) در فتاوی الحج (جلد ۲، صفحه ۲۷۲ و پس از آن) فرموده
است: «جایز است برای فرد نیرومندی که همراه افراد ناتوان است، این که همراه آنان پیش

و پیامبر ﷺ به هیچ‌یک از افراد نیرومند اجازه نداد که پیش از نماز صبح از مزدلفه حرکت کنند، یا ستون عقبه را پیش از طلوع خورشید سنگ بزنند.

دوم: کسی که خودش نیرومند است اما همراهش افراد ناتوان (مانند سالمندان، بیماران، یا زنان و کودکان) هستند، می‌تواند در پایان شب، اگر بخواهد، همراه آنان از مزدلفه حرکت کند. در این صورت: شخص ناتوان، هنگامی که به منا رسید، ستون را همان وقت سنگ می‌زند، اما شخص نیرومند نباید ستون را تا طلوع آفتاب سنگ بزند، زیرا عذری برای پیش‌دستی در سنگ زدن ندارد.^(۱)

از فجر از مزدلفه حرکت کند و ستون عقبه را با آنان سنگ بزند؛ زیرا چیزی که به صورت مستقل جایز نیست، ممکن است در حالت تبعیت جایز باشد.»

(۱) به‌روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب من لم یدرک عرفه، به‌شماره (۱۹۵۰)، و ترمذی: کتاب الحج، باب ما جاء فیمن أدرك الإمام بجمع فقد أدرك الحج، به‌شماره (۸۹۱)، و نسائی: کتاب مناسک الحج، باب فیمن لم یدرک صلاة الصبح مع الإمام بالمزدلفة، به‌شماره (۳۰۴۱)، وابن ماجه: کتاب المناسک، باب من أتى عرفه، قبل الفجر، به‌شماره (۳۰۱۶)، و حاکم (۶۳۴/۱)، از حدیث عروه بن مضر رضی الله عنه.

سوم: شخص ناتوان، برای او جایز است که در پایان شب، زمانی که ماه غروب می کند، از مزدلفه حرکت کند، و هنگامی که به منا رسید، ستون عقبه را سنگ بزند. (حتی اگر پیش از طلوع خورشید باشد).

و کسی که پیش از نماز صبح در عرفات وقوف کرده باشد و بعد از طلوع فجر روز عید به مزدلفه برسد و نماز صبح را آنجا بخواند، حج او صحیح است؛ به دلیل حدیث عُرْوَة بن مُضَرَّس که در آن آمده است پیامبر ﷺ فرمود: «مَنْ شَهِدَ صَلَاتَنَا هَذِهِ - یعنی الفجر -، وَ وَقَفَ مَعَنَا حَتَّى نَدْفَعَ، وَقَدْ وَقَفَ بِعَرَفَةَ قَبْلَ ذَلِكَ لَيْلًا أَوْ نَهَارًا فَقَدْ أَتَمَّ حَجَّهُ وَقَضَى تَفَثَهُ»، یعنی: «کسی که در نماز ما - یعنی نماز صبح - حاضر شود، و همراه ما (در مزدلفه) بایستد تا هنگامی که حرکت کنیم، در حالی که پیش از آن - چه در شب و چه در روز - در عرفه وقوف کرده باشد، پس حج خود را کامل کرده و وظیفه اش را به جا آورده است.» روایت پنج نفر، و ترمذی و حاکم آن را صحیح دانسته اند.^(۱)

(۱) به روایت ابوداود: کتاب المناسک، باب الرجل یحج عن غیره، به شماره (۱۸۱۱)، وابن ماجه: کتاب المناسک، باب الحج عن المیت، به شماره (۲۹۰۳)، از حدیث ابن عباس

و ظاهر این حدیث آن است که چنین شخصی نیازی به قربانی (دم) ندارد؛ چرا که او با خواندن نماز صبح در مزدلفه بخشی از وقت ماندن در آن را درک کرده و در مشعر الحرام، ذکر خدا را به جا آورده است. بنابراین، حجّ او کامل شمرده می شود. و اگر قرار بود بر او کفاره قربانی واجب باشد، قطعاً پیامبر ﷺ آن را بیان می فرمود. و خداوند داناتر است.

نکته یازدهم: در رابطه با سنگ زدن به ستون ها:

۱- اندازه سنگ ریزه هایی که برای زدن به ستون ها استفاده می شود باید میان نخود و فندق باشد؛ نه خیلی بزرگ و نه خیلی کوچک. سنگ ریزه ها را می توان از منا، مزدلفه، یا هر جای دیگری برداشت، و بهتر است هر روز، سنگ های مخصوص همان روز جمع آوری شود. از پیامبر ﷺ ثابت نشده است که سنگ ریزه ها را از مزدلفه برداشته باشد، یا اینکه سنگ های تمام روزها را یکجا جمع کرده باشد، یا اینکه به کسی از اصحابش چنین دستوری داده باشد، تا آنجا که نگارنده اطلاع دارد.

۲- در سنگ زدن به ستون‌ها، ضروری نیست که سنگ‌ریزه دقیقاً به پایه ستون برخورد کند، بلکه مهم این است که سنگ‌ریزه در همان حوض (منطقه‌ای که سنگ‌ها جمع می‌شود) بیفتد. اگر سنگ‌ریزه به ستون برخورد کند اما در حوض نریزد، باید سنگ‌ریزه دیگری پرتاب کند. اما اگر سنگ‌ریزه به حوض بیفتد و در آن مستقر شود، حتی اگر به ستون برخورد نکرده باشد، سنگ زدن صحیح است و کفایت می‌کند.

۳- اگر کسی پرتاب یک سنگ‌ریزه را فراموش کند و فقط با شش سنگ‌ریزه سنگ بزند، و تا وقتی که به محل خود برسد یادش نیاید، باید برگردد و سنگ‌ریزه فراموش شده را پرتاب کند، و در این مورد هیچ اشکالی ندارد.

اما اگر بعد از غروب خورشید به یادش آمد، باید پرتاب سنگ‌ریزه فراموش شده را به روز بعد موکول کند، و پس از زوال آفتاب روز بعد، ابتدا باید سنگ‌ریزه فراموش شده را پرتاب کند، و سپس سنگ‌ریزه‌های روز جاری را پرتاب نماید.

نکته دوازدهم: در مورد تحلل اول و دوم:

اگر حاجی در روز عید قربان ستون عقبه را سنگ بزند و سپس سر خود را بتراشد یا مقداری از موهای خود را کوتاه کند، تحلل اول برای او رخ می‌دهد و تمام ممنوعات احرام مانند استفاده از عطر، پوشیدن لباس‌های عادی، گرفتن مو و ناخن و دیگر ممنوعات برای او مجاز می‌شود، مگر همبستر شدن با همسر. همبستر شدن با همسر یا نگاه کردن به او با شهوات همچنان ممنوع است تا زمانی که طواف کعبه و سعی بین صفا و مروه را به اتمام برساند. پس از طواف و سعی، تحلل دوم برای او رخ داده و تمام ممنوعات احرام، حتی همبستر شدن با همسر، مجاز می‌شود. با این حال، تا زمانی که داخل حدود حرم باشد، شکار و قطع درختان و گیاهان سبز برای او ممنوع است، زیرا این ممنوعیت مربوط به حرم است، نه به احرام، چرا که احرام از او برطرف شده است.

نکته سیزدهم: در مورد نیابت دادن برای سنگ زدن به ستون‌ها:

کسی که توانایی دارد با دستان خود به ستون‌ها سنگ بزند، اجازه ندارد که به دیگری وکالت دهد به جای او سنگ بزند، چه حج او فرض باشد و چه نفل؛ زیرا تمام کردن حج نفل نیز بر کسی که آن را شروع کرده واجب است. اما کسانی که سنگ زدن به ستون‌ها برایشان دشوار است، مانند بیماران، افراد سالخورده، زنان باردار و امثال آنها، می‌توانند به شخص دیگری وکالت دهند، چه حج آنها فرض باشد و چه نفل. همچنین، مهم نیست که خود شخص سنگ‌ریزه‌ها را برداشته و به وکیل بدهد یا اینکه وکیل خود سنگ‌ریزه‌ها را بردارد؛ چرا که در هر دو حالت، انجام این کار صحیح است.

وکیل ابتدا از سوی خود سنگ می‌زند سپس از طرف موکل خود؛ به دلیل کلیت سخن پیامبر ﷺ: «ابْدَأْ بِنَفْسِكَ»، یعنی: «از خودت شروع کن».^(۱) و این فرموده ایشان: «حُجَّ عَنْ نَفْسِكَ ، ثُمَّ حُجَّ عَنْ شُرْمَةِ»،

(۱) به روایت مسلم: کتاب الزکاة، باب الابتداء فی النفقة بالنفس ثم أهله، به شماره (۹۹۷).

یعنی: «نخست از سوی خودت حج کن، سپس از سوی شبرمه».^(۱)

و جایز است که شخص وکیل در یک ایستگاه ابتدا از سوی خود و سپس از طرف موکلش رمی کند، ستون اول را با هفت سنگریزه از سوی خود می‌زند و سپس از طرف موکلش، سپس ستون دوم و سوم هم همینگونه، و ظاهر حدیث جابر به این دلالت می‌کند در آنجایی که می‌گوید: «همراه با رسول الله ﷺ حج کردیم، و به جای کودکان لبیک گفتیم و به جای آن‌ها [به ستون‌های سه گانه] سنگ زدیم». به روایت احمد و ابن ماجه.^(۲) و ظاهر حدیث این است که آن‌ها این کار را در یک ایستگاه انجام می‌دادند؛ زیرا اگر ابتدا سه جمره را از طرف خود رمی می‌کردند، سپس برای کودکان از اول باز می‌گشتند، این موضوع

(۱) به روایت احمد ۲۶۹/۲۲ (۱۴۳۷۰) [چاپ الرسالة]، وابن ماجه: کتاب المناسك، باب الرمي عن الصبيان، به شماره (۳۰۳۸)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

(۲) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب الذبح قبل الحلق، به شماره (۱۷۲۲)، ومسلم: کتاب الحج، باب من حلق قبل النحر، أو نحر قبل الرمي، به شماره (۱۷۰۳)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

نقل می‌شد. و خدا داناتر است.

نکته چهاردهم: دربارهٔ نسک‌های روز عید:

حاجی در روز عید چهار نسک انجام می‌دهد که به ترتیب عبارتند از:

اول: سنگ زدن به ستون عقبه.

دوم: قربانی اگر بر او قربانی باشد (یعنی متمتع یا قارن باشد).

سوم: تراشیدن یا کوتاه کردن موی سر.

چهارم: طواف کعبه.

اما سعی؛ اگر حاجی متمتع باشد، باید سعی مخصوص حج را انجام دهد.

و اگر قارن یا مفرد باشد، اگر پس از طواف قدوم سعی کرده باشد، همان سعی اول کفایت می‌کند؛ و اگر سعی نکرده باشد، باید بعد از این طواف (یعنی طواف حج)، سعی را انجام دهد.

و مشروع آن است که این اعمال به ترتیب انجام شود: رمی، سپس

قربانی، سپس تراشیدن موی سر، سپس طواف. اما اگر کسی این ترتیب را به هم بزند؛ مانند اینکه قبل از رمی، قربانی کند، یا قبل از قربانی، موی سرش را بتراشد، یا قبل از تراشیدن موی سر، طواف انجام دهد: اگر ناآگاهانه یا از روی فراموشی این کار را انجام داده باشد، هیچ اشکالی ندارد؛ و اگر عمدی و با آگاهی از این ترتیب آن را به هم زده باشد، دیدگاه مشهور در مذهب امام احمد این است که باز هم اشکالی ندارد؛ به دلیل آنچه بخاری از ابن عباس رضی الله عنهما روایت کرده که: پیامبر ﷺ درباره کسی که پیش از قربانی، موهای سرش را تراشیده و مانند آن، سؤال شد، پس فرمود: «لَا حَرَجَ»، یعنی: «اشکالی ندارد».^(۱)

و از ایشان روایت شده است که: كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يُسْأَلُ يَوْمَ النَّحْرِ بِمَنْى، فَيَقُولُ: «لَا حَرَجَ». فَسَأَلَهُ رَجُلٌ، فَقَالَ: حَلَقْتُ قَبْلَ أَنْ

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب إذا رمى بعد ما أمسى، أو حلق قبل أن يذبح، ناسيا أو جاهلا، به شماره (۱۷۳۵)، و مسلم: کتاب الحج، باب من حلق قبل النحر، أو نحر قبل الرمي، به شماره (۱۷۰۳)، از حدیث ابن عباس رضی الله عنهما.

أَذْبَحَ. قَالَ: «أَذْبَحْ وَلَا حَرْجَ». وَقَالَ: رَمَيْتُ بَعْدَمَا أَمْسَيْتُ. قَالَ: «لَا حَرْجَ»،
یعنی: در روز عید قربان از پیامبر ﷺ در منا سؤال پرسیده می‌شد، و
ایشان می‌فرمود: «اشکالی ندارد». مردی از ایشان پرسید: «پیش از
آنکه قربانی کنم، موی سرم را تراشیدم». فرمود: «قربانی کن، اشکالی
ندارد». و دیگری گفت: «پس از آنکه شب شد، به ستون‌ها سنگ
زدم». فرمود: «اشکالی ندارد».^(۱)

و همچنین از ابن عباس رضی‌الله‌عنهما روایت شده است که: به
پیامبر ﷺ درباره قربانی، تراشیدن موی سر، سنگ زدن به ستون‌ها و
تقدیم و تأخیر (در ترتیب این اعمال) گفته شد، پس ایشان فرمود: «لَا
حَرْجَ»، یعنی: «اشکالی ندارد».^(۲)

---

(۱) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب إذا رمی بعد ما أمسى أو حلق قبل أن يذبح، به شماره
(۱۷۳۴)، ومسلم: کتاب الحج، باب من حلق قبل النحر أو نحر قبل الرمي، به شماره
(۱۳۰۷)، از حدیث ابن عباس رضی‌الله‌عنهما.

(۲) به روایت بخاری: کتاب الحج، باب الذبح قبل الحلق، به شماره (۱۷۲۲)، ومسلم: کتاب
الحج، باب من حلق قبل النحر، أو نحر قبل الرمي، به شماره (۱۷۰۳)، از حدیث ابن عباس

وَسُئِلَ عَمَّنْ زَارَ -أَيُّ: طَافَ طَوَافَ الزِّيَارَةِ- قَبْلَ أَنْ يَرْمِيَ أَوْ دَبَحَ قَبْلَ أَنْ يَرْمِيَ، فَقَالَ: «لَا حَرَجَ»، یعنی: و از پیامبر ﷺ سؤال شد درباره کسی که طواف زیارت (طواف افاضه یا همان طواف حج) را پیش از رمی انجام داده، یا قربانی را پیش از سنگ زدن به ستون‌ها انجام داده، پس ایشان فرمود: «اشکالی ندارد.» به روایت بخاری.^(۱)

و در حدیث عبدالله بن عمرو آمده است که: در آن روز، پیامبر ﷺ درباره هیچ کاری که در آن تقدیم یا تأخیر صورت گرفته بود، مورد سؤال قرار نگرفت، مگر آن که فرمود: «افْعَلْ وَلَا حَرَجَ»، یعنی: «انجام بده، اشکالی ندارد.»^(۲)

رضی الله عنهما.

(۱) به روایت بخاری: کتاب العلم، باب الفتیاء وهو واقف علی الدابة و غیرها، به شماره (۸۳)، و مسلم: کتاب الحج، باب من حلق قبل النحر أو نحر قبل الرمي، به شماره (۱۳۰۶)، از حدیث ابن عمرو رضی الله عنهما.

(۲) به روایت مسلم: کتاب الحج، باب استحباب رمي جمرة العقبة يوم النحر راكباً، و بیان قوله ﷺ: «لِتَأْخُذُوا مَنَاسِكَكُمْ»، به شماره (۱۲۹۷)، از حدیث جابر رضی الله عنه.

و اگر کسی قربانی کردن را تا هنگام بازگشت به مکه به تأخیر بیندازد، اشکالی ندارد، اما نباید آن را از ایام تشریق (روزهای ۱۱ تا ۱۳ ذی الحجه) به تأخیر بیندازد. و اگر کسی طواف یا سعی را از روز عید به تأخیر بیندازد، نیز اشکالی ندارد، اما نباید آن دو را از ماه ذی الحجه به تأخیر بیندازد، مگر اینکه عذری داشته باشد؛ برای مثال زنی پیش از طواف دچار خونریزی زایمان شود و ناچار شود طواف را تا زمانی که پاک شود به تأخیر بیندازد، حتی اگر بعد از ماه ذی الحجه باشد؛ در این صورت هیچ اشکالی ندارد و فدیهای هم بر او واجب نیست.

نکته پانزدهم: درباره زمان سنگ زدن به ستون‌ها و ترتیب سنگ زدن، و فاصله میان آن‌ها:

قبلاً بیان شد که زمان سنگ زدن به ستون در روز عید (برای انسان نیرومند)، پس از طلوع خورشید است، و برای کسی که ازدحام مردم برایش سخت است، از آخر شبِ شبِ عید جایز است. اما زمان سنگ زدن به ستون‌ها در ایام تشریق (یعنی روزهای ۱۱، ۱۲، و ۱۳ ذی الحجه)، از زوال خورشید (وقت نماز ظهر) به بعد است، و سنگ زدن به ستون‌ها

قبل از زوال جایز نیست؛ زیرا پیامبر ﷺ در ایام تشریق، جز پس از زوال آفتاب به ستون‌ها سنگ نزد، و فرمود: «خُذُوا عَنِّي مَنَاسِكَكُمْ»، یعنی: «مناسک خود را از من بگیرید».^(۱)

زمان سنگ زدن به ستون‌ها در روز عید و پس از آن تا غروب خورشید ادامه دارد، و در شب نمی‌توان سنگ زد. برخی از علما معتقدند که اگر سنگ زدن در روز فوت شد، می‌توان آن را در شب انجام داد، مگر شبِ روز چهاردهم ذی‌الحجه که ایام منا با غروب خورشید در روز سیزدهم به پایان می‌رسد. اما نظر اول محتاطانه‌تر است. بنابراین، اگر سنگ زدن یک روز فوت شد، باید آن را در روز بعد، پس از زوال خورشید انجام دهد، ابتدا سنگ‌های روزی که فوت شده را

---

(۱) شیخ محترم ما، مؤلف رحمه الله، در «فتاویٰ حج» فرموده‌اند: «برای حاجی بهتر است که در روز ستون‌ها را سنگ بزند. اما اگر از ازدحام و شلوغی مردم بیم داشته باشد، جایز است که آنها را شبانه سنگ بزند؛ زیرا پیامبر ﷺ زمان شروع سنگ زدن را تعیین کرده بود، اما زمانی برای پایان آن مشخص نکرده بود، بنابراین این نشان می‌دهد که در این مورد امر فراخ است.»

پرتاب می کند سپس روز جاری را.^(۱)

رعایت ترتیب بین سه ستون واجب است، پس ابتدا باید ستون اولی که به مسجد خیف نزدیک تر است را سنگ بزند، سپس ستون وسطی و در آخر ستون عقبه. اگر کسی ابتدا ستون عقبه را سنگ زده و سپس ستون وسطی را، اگر عمدی و با آگاهی این کار را کرده باشد، باید ستون وسطی و سپس ستون عقبه را دوباره سنگ بزند. اما اگر این کار را به دلیل نادانی یا فراموشی انجام داده باشد، کافی است و هیچ چیز بر او نیست.

(۱) شیخ محترم ما، مؤلف در فتاوی حج (ج ۲، ص ۴۳۶ و بعد از آن) فرموده اند: «این مسئله زمانی است که حاجی جایی در منا پیدا کند. اما اگر جایی پیدا نکرد، اشکالی ندارد که خارج از حدود منا در هر جهتی از آن بماند، به شرطی که منزل گاهش به منزل گاه های دیگر حاجیان متصل باشد تا همه به عنوان یک امت واحد و جمع شده باشند. همانطور که در صورتی که مسجد از نمازگزاران پر شود، آنها نماز خود را در صفوف متصل در خارج از مسجد می خوانند و این هیچ اشکالی ندارد.»

نکته شانزدهم: شب ماندن در منا:

واجب است که حجاج شب‌های یازدهم و دوازدهم را در منا بمانند و این ماندن باید بخش عمده‌ای از شب باشد، چه از ابتدای شب باشد یا از اواخر شب. اگر حاجی اول شب به مکه برود و پیش از نیمه شب به منا برگردد یا پس از نیمه شب از منا به مکه برود، اشکالی ندارد زیرا او به تکلیف خود عمل کرده است.

باید حاجی مطمئن شود که در داخل محدودهٔ منا می‌ماند تا از خوابیدن خارج از آن جلوگیری کند. مرز منا از شرق دشت مُحَسَّر است و از غرب تا ستون عقبه است، خود دشت و همچنین ستون عقبه جزو منا محسوب نمی‌شوند. اما کوه‌هایی که اطراف منا هستند، قسمتی از آنها که به منا نزدیک‌تر است، اجازه ماندن در آنجا وجود دارد. حاجی باید از خوابیدن در دشت مُحَسَّر یا پشت ستون خودداری کند، زیرا این مناطق خارج از حدود منا هستند و اگر کسی در آنجا بماند، ماندن او در منا محاسبه نمی‌شود و ماندن او کافی نخواهد بود.

نکته هفدهم: درباره طواف وداع:

قبل تر اشاره شد که طواف وداع بر هر حاجی و عمره گزاری هنگام خروج از مکه واجب است، به جز زنی که دچار خونریزی قاعدگی یا خونریزی زایمان شده، اما اگر آنها قبل از ترک ساختمان‌های مکه پاک شوند، باید طواف وداع انجام دهند. همچنین اگر کسی طواف وداع را انجام دهد و سپس از مکه خارج شود و یک یا چند روز در جایی اقامت کند هر چند نزدیک به مکه باشد، نیازی به تکرار طواف وداع ندارد. واللہ اعلم، وصلى الله وسلم على نبينا محمد، وعلى آله وصحبه أجمعين.

پایان نگارش به قلم نویسنده‌اش: محمد الصالح العثیمین، در هفتم شعبان، سال ۱۳۸۷ هجری قمری، و سپاس خدای را که به نعمت او کارهای نیک به انجام می‌رسند. و پایان تصحیح پیش از ظهر روز پنج‌شنبه، سیزدهم رمضان سال ۱۳۸۷ هجری قمری بوده، و درود خدا بر محمد و بر خاندان و یاران او باد.

فهرست

۲.....	راهنمای حج و عمره
۵.....	آداب سفر
۸.....	سفر زن
۱۲.....	نماز مسافر
۱۷.....	میقات‌ها
۲۲.....	انواع تُسُک
۲۶.....	شخص مُحَرِّمی که هدی بر او لازم است
۳۲.....	روش عمره
۴۶.....	روش حج
۶۰.....	زیارت مسجد نبوی
۶۶.....	نکات و فواید
۶۶.....	نکته اول: در آداب حج و عمره
۷۰.....	نکته دوم: ممنوعات احرام

- نکته سوم: احرام کودک ۸۶
- نکته چهارم: درباره نیابت در حج ۹۰
- نکته پنجم: در مورد عوض کردن لباس احرام ۹۳
- نکته ششم: درباره محل ادای دو رکعت طواف ۹۴
- نکته هفتم: در مورد پیوستگی (موالات) در سعی و فاصله میان سعی و طواف ۹۵
- نکته هشتم: درباره شک در تعداد دورهای طواف یا سعی ۹۶
- نکته نهم: درباره وقوف در عرفه ۹۷
- نکته دهم: درباره بیرون آمدن از مزدلفه ۱۰۰
- نکته یازدهم: در رابطه با سنگ زدن به ستون ها ۱۰۷
- نکته دوازدهم: در مورد تحلل اول و دوم ۱۰۹
- نکته سیزدهم: در مورد نیابت دادن برای سنگ زدن به ستون ها ۱۱۰
- نکته چهاردهم: درباره نسک های روز عید ۱۱۲
- نکته پانزدهم: درباره زمان سنگ زدن به ستون ها و ترتیب سنگ زدن، و فاصله
میان آن ها ۱۱۶
- نکته شانزدهم: شب ماندن در منا ۱۱۹
- نکته هفدهم: درباره طواف وداع ۱۲۰

رسالة الحرمين

پیام حرمین

محتوای ارشادی و شرعی برای زائران
مسجد الحرام و مسجد نبوی به زبان‌ها

978-603-517-421-3

